

Gelenbevîzâde Ahmed Tevfik Efendi ve *Hamîdetü'l-Usûl* Adlı Risalesi

Remzi DEMİR*

Makale Geliş / Recieved: 02.11.2020
Makale Kabul / Accepted: 21.12.2020

*“İslâmiyet’in bu talimi, tabiatçılara olduğu gibi,
tarihçilere de Allah’ın Sünneti’ni, yani sebep ve müsebbeb bağlılığı
kanunlarını aramak hususunda geniş imkânlar açmıştır.”*

Zeki Velidi Togan (1985, s. 146)

Öz

Bu makalede XIX. yüzyıl düşünürü Gelenbevîzâde Ahmed Tevfik Efendi ve eseri Hamîdetü'l-Usûl hakkında malumat verilmiştir. Gelenbevîzâde Ahmed Tevfik Efendi medresede kelim ve mantık başta olmak üzere geleneksel Arabî ve Nakli İlimler eğitimi almış bir alimdir. Ayrıca Sultan II. Abdülhamid’in kitapçıbaşısıdır. Bu makale için önemi, bilinen ilk Türkçe tarih yöntemi ve metodolojisi kitabı olan Hamîdetü'l-Usûl’ün yazarı olmasıdır. Kitap, modern tarih yazımıyla Usûl-i Hadîs geleneğini ve nedensel tarih anlayışıyla Adetullah kavramlarını birlikte kullanmasıyla bir geçiş dönemi eseridir. Eser, tarihte yöntembilim problemlerinin XIX. Yüzyıl’ın ikinci yarısından itibaren Osmanlı alimlerinin ve aydınlarının gündemine geldiği tezimizi desteklemektedir.

Makale, Gelenbevîzâde Ahmed Tevfik Efendi’nin ve eserlerinin tanıtımıyla başlamakta, devamında Hamîdetü'l-Usûl’ün özetiyle birlikte Türk Metodoloji tarihi ve Türk Tarih Metodolojisi için önemi tartışılmaktadır. Makalenin sonunda ise metnin transkripsiyonu verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tarih Felsefesi, Metodoloji, Bilim Felsefesi.

* Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, Felsefe Bölümü, Bilim Tarihi Anabilim Dalı, rdemir@ankara.edu.tr.
ORCID: 0000-0002-5741-7099

Künye: DEMİR, Remzi, (2020). Gelenbevîzâde Ahmed Tevfik Efendi ve *Hamîdetü'l-Usûl* Adlı Risalesi, *Dört Öge*, 18, 129-164. <http://dergipark.gov.tr/dortoge>.

Gelenbevizâde Ahmed Tevfik Efendi and His Booklet Named Hamîdetü'l-Usûl

Abstract

In this article, 19th century scholar Gelenbevizâde Ahmed Tevfik Efendi and his work Hamîdetü'l-Usûl (Praise for the Method) are introduced. Gelenbevizâde Ahmed Tevfik Efendi was a scholar who had a conservative Arabical and religious madrasa education including logic and kalam. Also, he was the chief librarian of Sultan Abdulhamid II. His significance for this article is that he is being the writer of Hamîdetü'l-Usûl which is the first known method and methodology book of history in Turkish. The book is a work of a methodical transition period by using and comparing concepts of modern historiography and methods for Hadith compilation, causal law of history and Islamic Adetullah concept. It displays evidence for the thesis that Ottomans faced some methodological problems of history in the second half of the 19th century.

The article starts by introducing Gelenbevizâde Ahmed Tevfik Efendi and his works, afterward a brief summary of Hamîdetü'l-Usûl is given and its significance for Turkish History Methodology and Turkish Methodology History is discussed. At the end of the article a transcription of the text is given.

Keywords: Philosophy of History, Methodology, Philosophy of Science.

XVIII. yüzyılın son çeyreği ile XIX. yüzyılın ilk yarısında Batı Bilim ve Teknolojisi'nin aktarılmasına yönelik alt-yapı yatırımları [Mühendishâneler'in, Tıbbiye'nin, Harbiye'nin, Mülkiye'nin (1859) kurulması, yurt-dışından uzman okutmanların veya eğitmenlerin getirilmesi, yurt-dışına öğrenci gönderilmesi, kuramsal ve uygulamalı bilimlerle ilgili eserlerin Türkçe'ye çevrilmesi gibi], geleneksel bilgi algısında ciddi bir değişikliğe yol açmış ve tedricen "ilim" in yerini "fen" nin almasıyla sonuçlanmıştır.

Modern Dünya'da harikalar yaratan "fen bilgisi" ni üretmenin yöntemi nedir?

Geleneksel eğitim kurumları olan medreselerde verilen *Îsâgûci* eğitiminin [yani Klasik Mantık'ın] bu türden bir bilgiyi üretmek için kifâyet etmediği fark edildiğinde, yani takriben XIX. yüzyılın üçüncü çeyreğinde Osmanlı Düşünürleri, yöntem arayışı içine girmişler ve "usûliyât" olarak adlandıracakları metodoloji bahsine kısmen veya tamamen yer veren eserler telif ve tercümeyle başlamışlardır.

İşte bu çalışmanın konusu olan *Hamîdetü'l-Usûl* de bir yöntem yapıtıdır ve o güne değin, umumiyetle vak'anüvisler tarafından temsil edilen vak'anüvisliği, Doğu'nun İlmî'nden ve Batı'nın Bilimi'nden istifadeyle yeni bir mecraaya yönlendirmeyi hedeflemiştir.

Muhtemelen üslubunun ağırlığı ve anlatımının derinliği yüzünden sonraki yöntembilimsel tartışmalar ve çalışmalar üzerinde çok etkide bulunmamış olan bu

eserin, metodoloji tarihimizde seçkin bir yeri olması, bilim felsefesi ve özellikle de tarih felsefesi araştırmacıları tarafından incelenmesini ve değerlendirilmesini zarurî kılmaktadır.

Gelenbevîzâde Ahmed Tevfik Efendi

Hamîdetül'-Usûl'ün yazarı Ahmed Tevfik Efendi hakkında çok fazla bilgi bulunmamaktadır; *Osmanlı Müellifleri*, bu şahsa tahsis ettiği satırlarda şu malumatı vermiştir:

“Tarih-şinâs ve ma'ârif-mend bir zât olup Şehri'dir. Âhir-i memuriyeti ser-kitâbî vazifesi olmuş idi. 1307 tarihinde irtihâl ederek Beşiktaş'ta Yahya Efendi Hazîresi'ne defnedildi. Hikmet-i tarihten *Hamîdetül'-Usûl* ile 'ilm-i kelâmdan *Nebze-i 'İlm Kelâm* isimlerinde âsâr-ı matbû'ası vardır ve Yıldız Kütübhânesi'nde *Hamîdü'l-Eser fi's-Siyer* isminde *Tarih-i Ebi el-Fidâ*'dan müntahab gayr-ı matbû' bir eseri vardır.

Bir de 'ulemâ faslında muharrer Hasbî Efendi ile müştereken *Tebâfütül'-Felâsife*'yi tercüme eylemiştir ki bir nüshası Yıldız Kütübhânesi'nde vardır.

Nebze-i 'İlm-i Kelâm 1297 tarihinde teessüs eden Cemiyet-i Furkâniyye tarafından tertib ettirilmiştir ki *Makâsîd* ile *Şerb-i Akâ'id* ten iltikât edilmiştir.”¹

Sicill-i Osmânî'de ise şu malumat mevcuttur:

“Sudûrdan Said Efendizâde Rifat Efendi'nin oğludur. Sultan Abdülmecid zamanında rûisa nâil olup Galata mevleviyetinden sonra şer'îye azalığıyla başkitâbetinde bulunmuş, bu padişah devrinde (1839-1861) ser-kâtib-i hazret-i şehriyârilik hizmetine nâil olmuş ve yükselerek Anadolu pâyesini elde eylemiştir. 1309'da (1891/92) vefât eyledi. Yahya Efendi Türbesi'nde medfûndur. Arapça ve Farsça lisanlarında ve usûl-i inşâda ve özellikle hikmet-i İslâmiyyede hissesi ve tam vukufu olup bazı eserleri vardır. Çocuksuzdur.”²

Bu kaynaklarda aktarılanlara ve yazarın eserlerine bakılarak denilebilir ki Gelenbevîzâde Ailesi'ne mensup³ Ahmed Tevfik Efendi, geleneksel medrese tahsili görmüş ve bilhassa mantık ve kelâm başta olmak üzere Arabî İlimler ve Naklî İlimler'le alakadar olmuş ulemâdan bir şahsiyettir.

Mithat Cemal Kuntay'ın (1885-1956) *Son Posta* gazetesinde (29 Eylül 1949) neşrettiği “Namık Kemal ve Sultan Hamid'in Saray Adamları” başlığını taşıyan bir fikrada aktarılan tanıklıklardan Gelenbevîzâde'nin şahsiyetine dair birkaç küçük malumat daha edinmek mümkün olmaktadır.

1 (Bursalı Mehmed Tâhir, 1342, s. 34).

2 (Mehmed Süreyya, Eski Yazıdan Aktaran: Seyit Ali Kahraman, 1996, s. 1628-1629).

3 Ahmed Tevfik Bey, kitap kapağında ismini “Gelebevîzâde Ahmed Tevfik Efendi” ve “Sebeb-i Te'lif” yazısının altında ise “Gelebevîzâde Hafîdi Ahmed Tevfik” olarak vermektedir.

Buna göre, II. Abdülhamid'in kitapçibaşısı olan düşünürümüz, meşhur âlimlerden Gelenbevî İsmail Efendi'nin (1730-1791) torunu idi ve İstinye'deki yalısında yaşıyordu; Namık Kemal ile yakın dosttu; Anadolu Kazaskerliği pâyesini haiz olduğu halde "ruhsat-ı seniyye" ile cübbe ve sarıktan vâreste idi; hem Doğu İlimleri'ne hem de Batı Bilimleri'ne vâkıftı; özellikle de astronomi biliminde derin bilgisi olduğu için sohbetlerini yıldızlarla süslerdi. "Bahs ü münâzaradan çok hoşlanırdı ve biraz te'sîrî'l-kelâm idi". Sultan'a çok bağlıydı; "lâkin bazı ahvâl ve harekâtını tenkidten hâlî kalmazdı. Haftanın çok gecelerini Saray'da geçirirdi ve yalısına geldiği geceler fazlaca işret ederdi". Görevi başındayken kalp krizinden vefât etti.⁴

Matbu Eserleri

Yukarıda da beyan olunduğu üzere, Gelenbevîzâde'nin iki matbu eseri vardır: Bunlardan biri kelâmdan bahseden *Nebze-i 'İlm-i Kelâm*, diğeri ise tarih metodolojisinden bahseden *Hamîdetü'l-Usûl*dür.

Nebze-i 'İlm-i Kelâm

Nebze-i 'İlm-i Kelâm (Kelâm İlminden Bir Nebze, İstanbul 1880), kelâmın temel meselelerinden bahseden bir el-kitabı olarak tasarlanmıştır ve "İftâh-ı Kelâm"ın ardından şu fasıllardan oluşmuştur:

'İlm-i Kelâmın Mevzu ve Tarifi; Gâyeti İle Menfaati; Esbâb-ı 'İlm ve Tarifi; Tevhîd-i Bârî; Sıfât-ı Zâtîyye; Allah-ı Ta'âlâ Her Şeye Âlimdir; Cenâb-ı Hakka Ef'âlinde ve Ahkâmında Zulüm İsnâd Olunmaz; Ef'âl-i İlahîyyede Garaz Yoktur; Hudûs-ı Kâ'inât; Ba's-ı Nebevî; Kur'ân-ı Kerim; Mühimme; İmâmet-i İslâmiyye; Uhuvvet-i İslâmiyye; Rü'yetu'llah; Mi'râcu'n-Nebî 'aleyhi's-selâm; Ma'rifetullah İçin Mevzû'ât-ı İlahîyyeye Nazar; 'Abdın Kesbi; Hüsn u Kubh; İstîtâ'at; 'Abdden Emr u Nehy Sâkit Olmaz; Hidâyet; Şekâvet; Rızk; Ecel ve Mevt; 'Azâb-ı Kabir ve Su'âl-i Münker ve Nekir; İmân; İmân ve İslâm; Cennet ve Cehennem; Vezn ve Kitâb ve Su'âl ve Havz ve Sırât; Şefâ'at; Tövbe; İrsâl-i Rûsuldeki Hikmet; İsmet-i Enbiyâ; 'Aded-i Enbiyâyı Kasr Etmemeli; Evvelü'l-Enbiyâ ve Hâtemü'n-Nebiyîn; Efdal-i Enbiyâ; Kütüb-i Semâviyye; Melâ'ike-i Kirâm; Efdaliyet-i Rûsul, Efdaliyet-i Melâ'ike, Efdaliyet-i Beşer; Kerâmât-ı Evliyâ; Sahâbe-i Güzîn Hazerâtını Hayır İle Yâd Etmeli; 'Aşere-i Mübeşşere; Yezîd bin Mu'âviye; Emvât-ı Müslimîn İçin Dua ve Sadaka; Eşrât-ı Sâ'at yani Kıyâmet 'Alâmetleri.

Fasıl sonlarında verilen malumata göre, Ahmed Tefvik Efendi, eserini kaleme alırken Osmanlı Kelâmı'nın temel kaynaklarından olan *Şerh-i Makâsîd*, *Şerh-i Akâ'id*, *Şehristânî*, *Celâl* ve Hâşiyesi *Gelenbevî*; *Rûhül-Beyân*, *Şerh-i Akâ'id Hâşiyesi*

4 (Akln, 2000, s. 326-328)'den nakledilmiştir.

Ramazan Efendi, *Şerh-i 'Akâ'id Hâşiyesi Hayâli* gibi eserlerden iktibaslarda bulunmuş ve istifade etmiştir.

Hamîdetül'-Usûl

Bu çalışmanın konusu olan *Hamîdetül'-Usûl* (Yöntem Övgüsü, İstanbul 1878), tarih ilminin yöntemini tanıtmak maksadıyla yazılmış muhtemelen ilk Türkçe metodoloji eseridir; nitekim, İkinci Bâb'ın "Rükn-i Sâni: Hâkim Beyânındadır" başlığını taşıyan kısmına düştüğü bir dipnotta, Ahmed Tefîk Efendi, "usûl-i târîh" olarak andığı tarih yöntembiliminin öğretilmesinin gereğini vurgularken bu hususu şöyle beyan etmiştir:

"Hakikatte hâkim, usûl-i târîh olmağla ta'allüm ve tederrüsü muktezîdir. Mütেকaddimînin 'ilm-i mantıktan gösterdikleri istiğnâları fenn-i mezkûrun derece-i vücûbda olan lüzûmunu men' edemediği misillü usûl-i mezkûrenin dahi şimdiye kadar lisânımızda cem' ve telif olunamaması iktizâ-yı nefsu'l-emrîsine dokunamaz."⁵

Eser, "Sebeb-i Te'lif"ten sonra, bir "Mukaddime", iki bâb ve bir "Hâtîme"den oluşmuştur.

Bölümler şunlardır:

Sebeb-i Te'lif

Mukaddime

Bâb-ı Evvel: Bu Bâb Delil ve Müstedil ve Müstedil Bihi ve Müstedil 'Aleyhi Beyânında Olup Dört Rükni Şâmildir.

Rükn-i Evvel: Delil Beyânındadır

Rükn-i Sâni: Müstedil Beyânındadır

Rükn-i Sâlis: Müstedil Bihi Beyânındadır

Rükn-i Râbi: Müstedil 'Aleyh Beyânındadır

Bâb-ı Sâni: Ahkâm-ı Târihiye Beyânında Olup, Dört Rükni Hâvidir.

Rükn Evvel: Hüküm Beyânındadır

Rükn-i Sâni: Hâkim Beyânındadır

Rükn-i Sâlis: Mahk'um Bih Beyânındadır

Rükn-i Râbi: Mahkûm 'Aleyh Beyânındadır

Hâtîme: Turuk-ı Tahbîr Beyânındadır

5 (Gelebevizâde Ahmed Tefîk Efendi, 1295, s. 30).

Ayrıca Rûkn-i Sâlis içinde Gelenbevîzâde'nin "Eser-i Kadîm Yani Antika" alt-başlığı altında arkeolojik buluntuların tarih yazımı açısından önemini tartıştığı bir bölüme de yer verdiği gözlenmektedir.

Eser incelendiğinde görülmektedir ki Gelenbevîzâde, [Batı'da gelişen tarih bilimi yazıcılığında esinlenmiş] yeni metodoloji anlayışı ile [özellikle İslâmî İlimler'den biri olan Usûl-i Hadîs⁶ geleneğinden beslenmiş] eski metodoloji anlayışını terkip ederek farklı bir yaklaşım tarzı sergilemiştir.

Bir açıdan bakıldığında râvilerin güvenilirliğini tahkik etmek ve rivayetlerde bahsi geçen hadiselerin doğruluğunu tespit etmek maksadıyla muhaddisler tarafından gerçekleştirilen tarih çalışmaları usulüne sadık kalmıştır⁷; ama başka bir açıdan bakıldığında meselâ arkeolojik buluntuların ve bu arada sikkelerin kullanılması gibi mevzulara girmek suretiyle çağdaş tarih yazıcılığının usulünü de benimsemekte duraklamamıştır; fakat bu arada Gelenbevîzâde, Mısır Hiyeroglifleri'nin deşifre edildiğine de inanmaz ve şöyle bir gerekçe beyan eder:

"Bazı Efrenc hurûf-ı 'atîka-i Mısıriyyenin hall u keşfini iddî'â etmekte iseler de teslim olunamaz. Zira hurûfu hall u keşf etmek elfâzin vaz' olduğu ma'ânîyi bilmeğe menûttur; meselâ bir kâğıd üzerinde gördüğümüz "sad-vav" harfeyn-i mecmû'aynının susuzluğumuz izâle eden mâdde-i seyyâleye delâlet eylediğini fî'l-hâl fehm edişimiz su lafzının mâdde-i mezkûra izâsına mevzû' bulunduğunu evvel emirde telaffuz vesâtetüyle anladığımızdan nâşîdir. Demek oldu ki keşf-i hurûf keyfiyeti asvât-ı hâssasını istimâ'a tevakuf ediyor. Efrenc ise hurûf-ı mezkûre sedâlarını işitmediklerinden şu iddî'âlarında tasdik olunamazlar."⁸

Bu nedenle, metodoloji tarihi açısından yaklaşıldığında söz konusu eserin, tabiri câizse Araf'ta kaldığı, yani bir ara-dönem hususiyetlerine mâlik olduğu savlanabilir.

Bununla birlikte tarih çalışmalarının [günümüz postmodern tarih anlayışlarında karşılaşıldığı üzere] muhtelif tarihçiler tarafından tasvir edilen muhtelif anlatımlar veya söylemler olduğuna da inanmaz; Gelenbevîzâde'nin nazarında tarih, XIX. yüzyıl bilim anlayışının sahip olduğu ve icbar ettiği manada bir "bilim"dir; çünkü "neden-sonuç ilişkileri" başka sahalarda olduğu gibi tarih sahasında da geçerlidir:

"Vukû'u i'tibârıyla muhtelif olan havâdisin 'umdesi vukû'ât-ı hâliyyedir. Zira vukû'ât-ı hâliyye ile havâdis-i mâziyye zâhir ve vâkı'ât-ı müstakbele bâhir olur. Meselâ bir şey tahaddüs ettiği ve o hâdisin mebdâi ve netâyici bilin-

6 Bu ilim hakkında genel bir fikir edinmek için bkz., (Koçyiğit, 1967).

7 Hadîs ile Tarih ilişkisini sergileyen ufuk-açıcı bir çalışma için bkz., (Yücel, 2013, s. 271-302).

8 (Gelenbevîzâde Ahmed Tefkîk Efendi, 1295, s. 18).

mediği sûrette hâdis-i mezkûrun zâtîyatı yani imkân ve istihâle cihetleriyle ma'ânîsi ve sâniyen 'avârızı yani sıhhat ve fesâd haysiyetiyle turuk-ı vürûdu güzelce mütâlâ'a olunursa, ol-hâdisenin neyi müntic olacağı keşf ve istihrâc edilebilir. İşbu takririmizden sûret-i mutlakada gaybı bilmek iddî'âsı anlaşılmasın. Bundan maksadımız nasıl hâdiseler olur ise olsun ya tabî'atı iktizâsınca yâhûd 'adât icâbâtınca elbet bir şey intâc eder. Ve eğer zâtîyat ve 'avârızı tamâmiyle tefekkür ve iz'ân olunarak müşâbih ve mümâsili bulunan hâdis-i mâzînin mebâdî ve netâyicine tatbîk ve kıyâs kılınır ise ondan ne sudûr edeceğini idrâk mümkün olur demektir. Şu sûretce hâdiseler-i müstakbelenin mebâdî ve netâyicine kehânet ve 'irâfetle hüküm, bu vechile mütâlâ'adan başka bir şey değildir.

Ve sudûr ve te'lîfi bazı e'imme-i 'izâm hazerâtına bi'n-nisbe rivâyet olunan cıfr ve melâhim misillü hurâfât nâkilleri e'imme-i müşârun ileyhime iftirâ atmışlardır.

Ma'lûm olduğu üzere her hâdis sebep ve müsebbib ister ki onlar ile mütesebbep ve müteretteb 'aleyh olsun. İşte usûl-i târihçe olan hazâkat müsebbebâtıyla esbâbı olduğu gibi 'irfân ve idrâktir. Ve medâr-ı fen dahi budur.”⁹

Aslında “Âdetullah Nazariyesi”ne uygun düşen açıklama şekli de budur. Togan da, *Tarihî Usûl* adlı eserinin “İslâm Şarkı'nda Tarih Telakkileri” başlığını taşıyan kısmında, “çünkü İslâmiyet'in hâkim mezheplerine göre, her şey Allah'ın iradesiyle vücuda geliyorsa da, Allah her şeyi muayyen bir kanuna göre yapmak âdetini icâd etmiştir”¹⁰ derken bu hususa gönderide bulunmuş olmaktadır.

Türk Metodoloji Tarihindeki Yeri

Daha önce yayımlamış olduğumuz “Bilim Felsefesinin Türkiye'ye Girişi (Genel Bir Bakış)” adlı makalemizde, Alman bilim filozofu Hans Reichenbach'ın (1891-1953) ülkemizdeki etkilerini odağa alarak söz konusu süreci, “Reichenbach Öncesi”, “Reichenbach Dönemi (1933-1938)” ve “Reichenbach Sonrası” olmak üzere üç döneme ayırmış ve “Reichenbach Öncesi” Dönem'de yayımlanan “usûliyat” veya yöntembilim eserlerini şöyle sıralamıştık:

Baron Pasquale Galuppi, *Miftâh el-Fünûn*, Türkçe'ye Çeviren: Çamiç Ohannes Efendi, İstanbul 1861

Ali Sedat, *Mizân el-Ukûl fi el-Mantık ve el-Usûl*, İstanbul 1886

İsmail Hakkı İzmirli, *Mantık-ı Tatbiki yabûd Fenn-i Üslûb*, İstanbul 1913

İsmail Hakkı İzmirli, *Muhtasar Fenn-i Menâhic, Méthodologie*, İstanbul 1913

9 (Gelebevizâde Ahmed Tevfik Efendi, 1295, s. 23-24).

10 (Togan, 1985, s. 145).

İsmail Hakkı İzmirli, *Felsefe Dersleri*, İstanbul 1914¹¹

Bu listeye göre, Gelenbevîzâde'nin *Hamîdetül-Usûl*'ü [tarih metodolojisine inhisar etmekle birlikte] yöntembilimle alakalı ikinci eser olmaktadır. Bu da göstermektedir ki metodoloji sorunları, XIX. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı münevverlerinin ve âlimlerinin gündemine girmiştir.

Hamîdetül-Usûl'den sonra, 1928 senesine kadar geçen süre içinde tarih metodolojisi ile ilgili telif-tercüme birkaç makale ve kitap daha neşredilmiştir. İsimlerini tespit edebildiklerimiz şunlardır:

Köprülüzâde Mehmed Fuad, "Türk Edebiyatı Tarihinde Usûl", *Bilgi Mecmû'ası*, Cilt 1, Sayı 1, İstanbul 1913, s. 3-52.

Gabriel Monod, "Tarihte Usûl". Çev. Kâzım Şinâsi, *Darülfünûn Edebiyat Fakültesi Mecmû'ası*, Cilt 1, Sayı 3, İstanbul 1916, s. 341-356.

Gabriel Monod, "Tarihte Usûl". Çev. Kâzım Şinâsi, *Darülfünûn Edebiyat Fakültesi Mecmû'ası*, Cilt 1, Sayı 4, İstanbul 1916, s. 439-455.

Celal Nuri, "Tarih Usûllerine Dair", *Edebiyât-ı Umûmiyye Mecmû'ası*, Cilt 2, Sayı 34, İstanbul 1917, s. 133-135.

Emin Ali, "Tarih Usûlüne Dair", *Yeni Mecmû'a*, Cilt 2, Sayı 52, İstanbul 1918, s. 514-517.

Ziya Gökalp, "Tarihte Usûl", *Küçük Mecmû'a*, Cilt 1, Sayı 12, Diyarbakır 1922, s. 12-15.

Ziya Gökalp, "Tarih Usûlünde Şâhidler", *Küçük Mecmû'a*, Cilt 1, Sayı 13, Diyarbakır 1922, s. 5-7.

Ziya Gökalp, "Tarih Usûlünde 'Ananeler", *Küçük Mecmû'a*, Cilt 1, Sayı 14, Diyarbakır 1922, s. 8-10.

Ziya Gökalp, "Tarih Usûlünde Âbideler", *Küçük Mecmû'a*, Cilt 1, Sayı 15, Diyarbakır 1922, s. 5-6.

Gustave Lanson, *Târih-i Edebiyatta Usûl*. Çev. Yusuf Şerif Kılıçel, İstanbul 1926.

Bunlardan Köprülüzâde Mehmed Fuad ile Gustave Lanson'un eserleri, esasen edebiyat tarihi metodolojisi ile ilgilidirler; ancak tarih araştırmacıları tarafından sıklıkla kullanıldıkları için bu listeye dâhil edilmişlerdir.

Öyle anlaşılmaktadır ki *Hamîdetül-Usûl*, bugüne değin gözlerden ve gönüllerden ırak kalmıştır; ondan haber veren ve ana-çizgileri ile tanıtan ilk araştırmacı Zeki Velidî Togan olmuştur; Togan, *Tarihte Usûl* adlı eserinin tarih metodolojisi ve felsefesi alanında yazılan ilk Türkçe eserlerden bahseden 116. Madde'sinde, bu

11 (Remzi Demir, 2016, s. 153).

esere de değinmekte ve içeriğinden bazı misaller verdikten sonra “Gelenbevîzâde üzerinde İslâmî an‘anelerin tesiri kuvvetlidir” demektedir.

Togan’a göre, Gelenebevîzâde kuramsal ve yönlemsel açıdan İbn Haldûn’un etkisi altındadır:

“O, İbn Haldûn’un “atvâr” ve “göçebelerin ‘asabiyeti” nazariyesini kabul ettiği gibi, tarihî kaynakların tenkidinde esas olarak da bu mütefekkirin “istidlâl nazariyesi”ni genişletmekle iktifâ etmiştir.”¹²

Hamîdetü'l-Usûl’ün kaynakları meselesi henüz karanlıktadır; çünkü bu hususta Ahmed Tevfik Efendi herhangi bir kayıt düşmemiş ve “Sebeb-i Te’lif”te “bu bâbta iktizâ eden kütüb-i ‘Arabîyye ve Türkiyye ve Ecnebiyye’ye bi’l-mürâca‘at usûl-i târihiyye mesâ’il ve kavâ’idinin cem’ ve telfik ve lisân-ı ‘azbûl-beyân Türkî üzere tahrîr ve tenmîk”¹³ kılındığını belirtmekle yetinmiştir. Bununla birlikte Togan’ın mezkûr eserinin 115. Madde’sinde Şemsüddîn Muhammed el-Sahâvî ve Muhyiddîn Muhammed el-Kâfiyeci hakkında verilen malumat, meseleyi bir dereceye kadar aydınlığa kavuşturmaktadır.¹⁴

Bilhassa, Bergamalı Kâfiyeci’nin (1386-1474) 1463’te Memlûk Sultanı Barsbay için telif ettiği *el-Muhtasar fi ‘İlm el-Târih* adlı tarih yöntemine dair malum ilk çalışma olarak değerlendirilen risalesi, [hadis tenkidi usulünden istifade etmesi ve Zü’l-karneyn ve ‘Ûc bin ‘Unuk Hikâyeleri’ne ilişkin tartışmaları aktarması gibi benzeşimlerin esinlediği üzere] Gelenbevîzâde’nin iktibas yaptığı kaynaklardan birisi olabilir; nitekim bu tespit, Kasım Şulul’un “Kâfiyeci’nin (788-879/1386-1474) Tarih Metodolojisi İle İlgili Görüşleri” adlı makalesi tetkik edildiğinde daha da kuvvet kazanmaktadır¹⁵.

Sonuç olarak diyebilirim ki Gelenbevîzade Ahmed Tevfik Efendi’nin mezkûr eseri hem özelde Türk Tarih Metodolojisi Tarihi bakımından, hem de genelde Türk Metodoloji Tarihi bakımından önemli bir mevkie sahiptir; ciddiyetle incelenmeli ve hakkıyla kıymetlendirilmelidir.

Metnin transliterasyonunu hazırlarken, okumayı kolaylaştıracak bazı tasarruflarda bulunduk: Konu değişimlerini belirginleştirmek için metni paragraflara taksim ettik; Latince ve Yunanca isimler başta olmak üzere Ecnebi şahıs isimlerini özgün telaffuzlarına göre verdik; matbu hataları düzelttiğimiz için kitabın sonunda (s. 44) yer alan “*Hamîdetü'l-Usûl*’ün Sevâb Hata Cedvelidir” sayfasını attık.

12 (Togan, 1985, s. 170).

13 (Gelebevîzâde Ahmed Tevfik Efendi, 1295, s. 2).

14 (Togan, 1985, s. 166-168).

15 (Şulul, 2001, s. 217-239).

Kaynakça

- Akın, N. (2000). “Mithat Cemal Kuntay, Hayatı, Sanatı, Eserleri”, Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmit.
- Bertrand, A. (2020). *Mebâdi-i Felsefe-i İlmiyye ve Felsefe-i Ahlâkiyye*. Çev. Salih Zeki, Cilt 1, Hazırlayan: Ebubekir Demir, Konya.
- Bursalı Mehmed Tâhir (1342). *Osmanlı Müellifleri*. Cilt 3, İstanbul.
- Demir, R. (2016). “Bilim Felsefesinin Türkiye’ye Girişi (Genel Bir Bakış)”, *Bilim ve Felsefe*. s. 152-168, İstanbul.
- Gelembevizâde Ahmed Tevfik Efendi (1295). *Hamîdetül-Usûl*. İstanbul.
- İsmail Hakkı İzmirli (1913). *Muhtasar Fenn-i Menâhic, Méthodologie*. İstanbul.
- Koçyiğit, T. (1967). *Hadis Usûlü*, Ankara.
- Köprülüzâde Mehmed Fuad (1913). “Türk Edebiyatı Tarihinde Usûl”, *Bilgi Mecmû’ası*, Cilt 1, Sayı 1, s. 3-52, İstanbul.
- Mehmed Süreyya (1996). *Sicill-i Osmânî (Osmanlı Ünlüleri)*. Cilt 5, Yayına Hazırlayan: Nuri Akbayar, Eski Yazıdan Aktaran: Seyit Ali Kahraman, İstanbul.
- Monod, G. (1916). “Tarihte Usûl”. Çev. Kâzım Şinâsi, Darülfünûn *Edebiyat Fakültesi Mecmû’ası*, Cilt 1, Sayı 3, s. 341-356, İstanbul.
- Monod, G. (1916). “Tarihte Usûl”. Çev. Kâzım Şinâsi, *Darülfünûn Edebiyat Fakültesi Mecmû’ası*, Cilt 1, Sayı 4, s. 439-455, İstanbul.
- Şulul, K. (2001). “Kâfiyeci’nin (788-879/1386-1474) Tarih Metodolojisi İle İlgili Görüşleri” *Dokuz Eylül Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı XIII-XIV, s. 217-239, İzmir.
- Togan, A. Z. V. (1985). *Tarihte Usûl*. 4. Baskı, İstanbul.
- Yücel, A. (2013). “Hadis İlminde Tarih Anlayışı ve Hadis Tarihi Yazıcılığı”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt 11, Sayı 21, s. 271-302, İstanbul.

Hamîdetü'l-Usûl

Eser

Gelembevîzâde Ahmed Tevfik Efendi
Serkitâbî-yi Hazret-i Şehriyârî

Cevâ'ib Matba'ası'nda tab' olundu

1295

Sebeb-i Te'lif

“Es-sa’id men itte’aza bi-gayrihi” hadîs-i hikmet-tahdîsi me’âl-i münifince insan için her şeyi nefsinde tecrübe ve imtihâna kalkışmayarak sâ’irlerinden ‘ibret almakta nice nice ferâ’id-i kemâlât melhûz ve fenn-i celîl-i târihin bu yolda gösterdiği ve göstereceği hizmetin meziyet-i fevka’l-âdesi her sâhib-i ‘ilm u ‘irfân hazîne-i fikriyyesinde mahfûz idüğü vâreste-i kayd-ı teşrih ve binâberin fenn-i mezkûrun cem’iyet-i mütemeddinece lüzûm-ı mütâla’ası âzâde-i külfet-i tavzihtir. ‘İlm-i târihin işbu meziyet-i behiyyesiyle beraber mesâ’il-i müteşettitesini bir nokta-i asliyyede cem’ ederek mesâ’il-i merkûme aralarındaki sıhhat ve fesâdın dahi tefrîk ve temyîzi, ta’rîf istemez derecede müfid ve mühimdir. Şu vecihle zabt-ı mesâ’il ve ta’yîn-i sıhhat ve fesâd, ‘ilm-i usûl-i târihe münhasır olup bu bâbta iktizâ eden kütüb-i ‘Arabîyye ve Türkiyye ve Ecnebiyye’ye bi’l-mürâca’at usûl-i târihiyye mesâ’il ve kavâ’idinin cem’ ve telfik ve lisân-ı ‘azbû’l-beyân Türkî üzere tahrîr ve tenmîk kılınması, her kelâm-ı meşhûnû’l-ilhâmı’uyûn-ı medeniyete nûr ve kulûb-ı ma’ârif ve kemâlâta bâdî-yi sürûr olan pâdişâh-ı ma’ârif-perver ve şehinşâh-ı ma’delet-küster şevketlû ‘Abdü’l-hamîd Hân-ı Sâni Efendimiz Hazretleri’nin cânib-i seniyyi’l-cevânib-i şehriyârîlerinden fermân buyurulmağla, ol fermân-ı celîlû’l-‘unvâna imtisâlen işbu risâle-i muhtasara, bir mukaddime ve iki bâb ve bir hâtîme üzerine tertîb ve tanzîm ve *Hamidetü’l-Usûl* ismiyle tevsîm olunarak, ‘atebe-i sipihr-i mertebe-i cihândârîlerine takdîme cesâret olundu. [2/3] Âfitâb-ı âlemtâbın hâk-i bî-mikdâra tenezzülü kabîlinden olarak mütâla’asına rağbet-i seniyye-i gerdûn-kıymet-i hilâfet-penâhîleri tecvîz buyurulur ise, nazar-ı dakâ’ik-cûyân-ı kîmyâ-eser-i cenâb-ı şehriyârîlerine tesâdüf edecek hatî’ât-ı ‘adîdenin makrûn-ı ‘afv-ı ‘âlî-yi hâkân-ı a’zamîleri olması dahi ayrıca ve bi’l-hâssa istîrham kılındı.

Kâtibe-i ahvâlde fermân ve bendgân ve ni’met-i bî-minnet şevket-penâh efendimizindir.

Ser-kitâbî-yi Şehriyârî

Gelebevîzâde Hafîdi

Ahmed Tefîk

[3/4] Mukaddime

Ba'de edâ-i mâ-vecebe 'aleynâ ma'lûm olsun ki mevzû'-ı usûl-i târîh, ahbâr ve havâdis-i kevnîyyeden 'ibâret olmağla usûl-i târîh, ahbâr ve havâdis-i mezkûreye 'ârız olan ahvâlden bahs eder bir 'ilm-i 'azîmü's-şândır. 'İlm-i mezkûrun gâyeti ise vâkı'e mutâbık haberleri gayr-ı mutâbıklardan temyîz etmek yolunu gösterir.

Bu makâmda târîh lâfzından murâd, havâdis-i rûzigârı yoluyla kayd u sebtir. Binâberîn fazâ'il-i a'mâlde târihe hâkim-i 'âdil denilmek ne-kadar revâ ise tahavvül-i ahvâlde dahi şâhid-i sâdık denilse ol-kadar sezadır.

Hafî ve setîr olmadığı üzere havâdis-i târihiyyeye vukûf insanlara şiddetle lâzımdır; çünkü ta'âvünsüz havâyic-i zarûriyyesini [4/5] insan başlı-başına istihsâl edemeyeceğinden hem-cinsiyle tecemmu' ve ittihâda mecbûr u muztardır. Böylece ictimâ' tenâsürü tevîd eder; tenâsür bi'l-cümle umûr-ı asliyyede müşâreketi müstelzim olur ve şu müşâreket havâyic-i mezkûrenin vücûh-ı tahsilini bilmeği icâb eder. Ve bu biliş şu'ûnât ve esrâr-ı kevnîyyeyi derk u iz'ânla husûl bulur. Şu'ûnât-ı mezkûreyi kuvveden fi'le getirmek için insan tekrar mûmârese-i ef'âle muhtâc olur. Zira bir şahsın 'ömrü şu'ûnât-ı dehiyyeyi hakkıyla meydâna çıkarmak emrinde kâsır ve 'âcizdir. Bu sûretce bir kavimden diğerkavme tecâribin te'âkubu muktezidir. Eğer tecârib birbirini te'âkub etmez ise, bir adamın tecrübe ve ma'rifeti diğerkavminin ma'ârifine muttasıl olmaz da, ol-vakit şu'ûnât ve esrâr-ı kevnîyye lâyıkiyla tefhîm edilemez; öyle esrâr-ı kevnîyye ki mürûr-ı eyyâm ile zevâl bulur; tefhîm-i mebhûs ancak vukû'ât-ı târihiyye vesâtiyle vücûda gelir. Buna mebnî ahbâr ve havâdisle ittîlâ' insanlara şiddetle lâzımdır.

Ahbâr, nakl-i havâdisle olur ve ibtidâ'-i emirde âbâdan ebnâya ve ebnâdan ebnâ-i ebnâya ve helümme cerren ebnâdan ebnâya ve bi'l-âhire kavimden kavime rivâyet olunarak ilerlemiştir. 'Ömr-i Evvel-i Âdemî'de yani zamân-ı tevahhuşa vâkı'ât yalnızca nakl olunup sonraları yani 'Ömr-i Sâni-yi Beşerî'de nukûş ve elfâzla intikâle başlamış ve bu cihetle fenn-i târîh zuhûr eylemiştir. Şu hâlde kitâbete, esâs-ı târîh nâmı verilmek münâsibtir ve bu sebebdendir ki akvâm-ı evveliyenin ahvâl-i târihiyyesi setîr-i gışâve-i cehâlet olmuştur. Nev'-i beşerin fûnûn ve ma'ârifle iştigâle münhemik bulunduğu sırada 'ulûm-ı [5/6] sâ'ire gibi fenn-i târîh dahi istihrâc kılındı ve şimdîye kadar edilen tedkîkât Yûnânîler'den evvel diğerkavimlerde fenn-i mezkûrun cilve-nümâ-yı sâha-i zuhûr ve hudûs olup olmadığını isbât edemedi ve bu fen Yûnânîler'den sonra Românîler'de ba'dehu Akvâm-ı 'Arabîyye'de ve akvâm-ı mezkûrenin hem-mu'âsırı bulunan Efrenc'te şüyû' buldu.

Çin ve Hindistan ve Horasan ahâlisi meyânlarında fenn-i mezkûrun mebd'e-i zuhûru ve târîh yazanları meçhulümüz bulunduğundan ol-bâbta beyân-ı ma'lûmât edemeyiz.

Yünâniler fenn-i târihi bi't-tedric keşf u istihrac ettiler. Şöyle ki evvelâ rivât-ı Yünâniyye, nakl-i ahbâra ibtidâ ba'dehu üdebâsı tertib-i eş'âr-ı târihiyyeye i'tinâ eylediler. Bir müddet sonra hatyâsı, esfârın lüzûmunu icthâd etmeleriyle esfâra başlanıldı. Biraz zamân mürûrunda rü'esâ-yı Yünâniyye şu yoldaki âsârın kayd u tahririni emir ve arzu ederek cem' ve telfikine muvaffak oldular. Kaldı ki Yünâniler sonraları ekseriyâ târihlerini bir takım evhâm u tahayyülâtle imlâ ettiler ki âsâr-ı târihiyyeleri içinde işe yarar târih kitâbı bulunamaz dereceye geldi.

Yünâniler'in evvelki mü'errihleri Ferkid ve ona peyrev olan Hilanikos'tur. Bu mü'errihler ve onlara tâbi' bulunanlar müşâhede ettikleri havâdis ve vukû'âtı esbâb u müsebbebâtıyla sebt u kayd etmeyip sâdece beyân eylemeleriyle Herodot zamânına kadar mükemmel târih yazamadılar. Herodot misli görülmemiş sûrette târih yazdı. Ba'dehu Thukididis zuhûr ile felsefe yolunda târih tedvin ve Agranifon¹ dahi fesâhatle felsefe beynini cem' ve tezyîn ettiği gibi Polibios fenn-i mevâ'izde 'asrının [6/7] yegânesi oldu. Bunlardan sonra gelenler öyle âsâr-ı nefise te'lifinde teşmîr-i sâk-ı himmet edemediklerine mebnî fenn-i târih oralarda hükümet-i Yünâniyye ile muzmahil oldu.

Gelelim Romalılar'a: Bu millette ibtidâ târih yazan Cato ve onun isrine giden Pictor ve sonra Piso'dur; fakat bu mü'errihler kudemâ-yı mü'errihîn-i Yünânî misillü manzûr ve meşhûdâtlarını 'ibârât-ı sâzice ile zabt ve imlâ eylediklerinden nâşi Memâlik-i Yünâniyye'yi seyr u seyâhatten sonra Herodot üslûb ve tertibi üzere târih yazan Sallustius'a gelince tevârih-i mükemmele yazamadılar. Bunlardan sonra Livius zuhûr ve 'ilm-i fesâhat ve belâgatte sa'y-ı mevfür eyledi. Ve Tacitus hüsn-i siyer ve ahlâka dâ'ir mü'ellesât-ı cemîle ve makbûleye masdar ve muvaffak oldu. Sonraları zevât-ı mûmâ ileyhimin şebih ve nazîrlerini Romalılar yetiştiremedikleri cihetle târih ve fûnûn-ı sâ'ire buldukları derecâttan terakkî edemediler.

Kudemâ-yı Efrenc ise Roma bilâdını istilâya kadar fenn-i târihe i'tinâ eylemediler. Sonra 'ulemâ ve mü'errihîn-ı Efrenc, tahsîl ve icâd-ı fûnûn ve sanâyi'e ve-lâ-siyyemâ fenn-i mezkûra bir sûretle ihtimâm-ı tâm ettiler ki 'ilm-i târih 'asran ba'de 'asrın terakkiden geri kalmayarak bugünkü ismi ed-derecâta erişti. Mütেকaddimûn-ı Efrenc'ten meşhûr mü'errih Froissart ve mutevassıtûndan Bossuet ve müte'ahhirûndan Voltaire ve Gibbon ve Montesquieu ve Cantieu² ve Ségur ve bunların emsalidir.

'Arablar'da dahi fenn-i târihin kadr u kıymeti mebd'e-i medeniyet olan İslâmiyet'ten sonra anlaşılıp, 'asrımıza kadar 'ilm-i târihin sahâ'if-i te'lifâta bahşında zîb u fer olmasının ardı ve arası kesilmedi [7/8]. 'Arablar'ın meşhûr mü'errihlerinden evvelkisi Muhammed bin İshak olup fütûhât-ı evveliyeyi tevrih

1 Bu tarihçi, Xenophon olmalıdır.

2 Bu tarihçi, Pierre-Nicolas Chantreau olabilir.

etmekle “sâhibü'l-magâzi” lâkabıyla müştehir oldu ve Vâkıdî, bu zâtın yoluna gitti; ba'dehu zamânında vukû'a gelen havâdis-i İslâmiyyeyi Taberî zabt u tahrîr ve havâdis-i merkûmeye pek çok ahbâr-ı evvelîn 'ilâve ve tezbîr eyledi. Sonra Mes'ûdî gelip 'asrının hulefâsı ahvâlini ve İbnü'l-Esîr kable'l-İslâm mevcûd olan vukû'ât târîhlerini yazdılar. Sâniyen İbnü'l-Esîr târîhini Ebû'l-Fidâ telhîs ile beraber vaktinin havâdisini târîh-i mezkûra zeyl etti. İbn Hallikân, meşâhîr-i İslâmiyye tercüme-i hâllerini ve İbn Haldûn 'Arab ve 'Acem târîhlerini bir tarz-ı rengîn üzere sebt-i sutûr-ı tibyân ettiler. Makrîzî dahi ahbâr-ı mülûku tahrîr ve zabt eyledi; ve'l-hâsıl en sonra İslâm mü'errihleri ekseriyet üzere sahâ'if-i târîhi 'asırlarının a'yânı tercüme-i ahvâline hasr ederek İbn Tolun ve Muhibbî ve Murâdî misillüleri vakitlerinin rü'sâsı ahvâlini yazdılar

Bâb-1 Evvel

Bu bâb delîl ve müstedil ve müstedil bi-hi ve müstedil ‘aley-hi beyânında olup dört rûknü şamildir.

Ve Rûkn-i Evvel: Delîl Beyânındadır.

Delîl, zât-1 haberi isbât eden bir kuvvettir. İsbât ya nazar yâhûd haberle olur. Nazar, zât-1 muhbir ‘an-hi-yi mü’errihin bi’z-zât müşâhedesidir. İşbu müşâhedenin tarihçe mu‘teber tutulması mü’errihin sıhhat-i tasvîrine menût ve vâbestedir. [8/9] Haberle olan sübût ise zikr-i vâkı‘a-yı semâ’dır. Semâ’ dahi sıhhat-i fehme mukârenetle makbul olur. Haber müşâhedeten ya semâ’en sübût bulduğu vakitte haberi zabt için takyîd etmelidir. Takyîd ya lafz yâhûd hatt ile olur ve lafz ile takyîde ta’lik ve hatt ile takyîde tedvîn nâmları verilir; eğer takyîd kıta‘ât-1 müttekâbileden ibaret olur ise nazm ve illâ nesr tesmiye edilir ve tedvîn ma’nâ ifâde eder hurûftan mürekkebe ve hutûla müretteb bulunduğu vakitte rakam ve illâ resm denilir. Hakk-1 takyîd umûr-1 mühimmede olmak ve evleviyet ve ahseniyet müşâhed olmayan havâdis u vakâyi‘i tedvîn etmemektir. Bu ecilden ehl-i asrın tevârîhinden mâ-‘adâ olur olmaz tevârîhe vüsûk u i’timâd lâıyk değıldir. Selefdeki âsardan edilen nakl u rivâyetin nazar-1 i’tibâra alınması icrâ-yı muhâkemelerine tevakkuf eder. Kaldı ki tedvîn ta’yîn-i zamanla kabûl olunur ve ta’yîn-i zaman mâ-ba’dında vukû‘ bulacak havâdise müstenid olmağıla çesbân bir hâdis-i ‘azimin i’tibârına menût olur. Bu hususta eşher olan hâdis mebd’-i Hilkat, sonra Milâd, sonra Hicret’tir. Bazı mü’errihler Buhtunnas’ın ve Yezdicerd’in ve emsâllerinin zuhûrlarından i’tibâren târîh yazdılar. Ma’lûm ola ki haber-i mukayyedin nakli lâzımdır. Nakil ya lisân yâhûd kalemlerle olur ki evvele rivâyet ve sâniye kitâbet denilir. Naklin hakkı lâfız ile olmaktır, fakat bazen medlûl ile de olur ki kısım-1 evvele nass ve kısım-1 sâniye telhîs tesmiye kılınır. Hafî ve setîr olmaya ki nakil zikr olundukta menkûl ‘anhu dermeyân etmelidir. Menkûl ‘anhu dermeyân olunmadığı vakitte naklin şâyân-1 kabûl olması iki mâdde ile meşrûttur. Ma’lûmiyet sıdk-1 nâkil ve menkûlde nâkil tarafından [9/10] tahrîf vukû‘unun ‘adem-i ihtimâlidir. Menkûl nâkilin irâdesine ve derece-i ‘akliyye ve fikriyyesine tevâfuk eder ise nakil tahrîften masûn olur. Menkûlât ya ahvâl-i bilâda yâhûd efâl-i ‘ibâda ta’alluk eder ki şıkk-1 evvele fenn-i takvîm ve şıkk-1 sâniye târîh denilir. Fenn-i takvîm bilâd-1 mütenevvi‘anın ahvâl u âsârını ‘umûmiyet ve husûsiyet üzere tavsîf eder. Binâberin tabî‘i habere muttasıl olur. Ânınçün tasdik ve kabûlü zât-1 mevsûfu vâsıfın vâsıfına tatbîk ile husûl bulur. İşte bu noktadan bilâd u memâliki berren ve bahren seyr u seyâhat etmek lüzûmu fevân eylemiştir. Asr u zamanımızdaki seyyârât-1 buhâriyye berrî ve bahrî seyâhat yolunu teshîl etmekle takvîm-i cedîd takvîm-i kadîmden ekmele ve esahhtir. Târîh ya ‘umûmen havâdis-i kevnîyyeyi yâhûd husûsen tercüme-i ahvâl-i beşerîyyeyi bildirdiğinden haberdir. Bu cihetle tasdiki lâ-büdd muhbir ‘anının görülmesine muhtâc olur. İşte buradan dahi âsâr-1 kadîmenin taharrî ve mu‘ayenesi vücûbu

tebeyün etmiştir. İmdi mükemmel bir fenn-i takvim-i 'umûmî te'lifi 'umrânda vefret-i seyr u seyâhate ve mükemmel bir târîh-i 'umûmî telfiki takaddüm u terakkî-i temeddüne muhtâc idüğünden mü'errih manzûr u meşhûdâtını yazmalıdır diyerek eski mü'errihler yalnız mensûb oldukları akvâm u ecyâlin ahvâlini beyânla iktifâ ettiler. Pûşide ve nihân olmadığı üzere ümem-i sâlifenin yek-digeriyle ol-kadar ta'alluk ve irtibatları olamamasından ve asrımızda zikri geçen seyyârât-ı buhâriyye vesâtatıyla koca Dünyâ hemân bir mahalle hükmüne girerek târihce matlûb olan ülfet ve ihtilât meydana gelmesinden kâ'ide-i mezkûre yalnız eski mü'errihlere göredir.

[10/11] Rûkn-i Sâni: Müstedil Beyânındadır.

Müstedil, haber medlûlünü isbât zımında delîl-i târihîyi takrir eden râvî yani mü'errihdir. Râvî fikr-i sahîh ve lafz-ı fasîh ashâbından olur ise rivâyete muktedir olur. Vakâyi'-i asliyyeyi ahvâl-i 'ârızasıyla ke-mâ huva hakku-hâ bilmediği hâlde dahi rivâyâtına i'timâd edilemez ve bu yolda vâkı'ata muttali' olmak bir iki târîh mütâlâ'asıyla husûl bulmaz. Ve eğer havâdis ve vukû'âtı esbâb u müsebbibâtıyla gösterir bir târîh-i sahîh ve 'umûmî nazar-ı tedkikâttan geçirilerek iktisâb edilen ma'lûmât rivâyet kılınır ise o rivâyete inanılır. Lâkin zannederim ki tevârih-i İslâmiyye meyânında bu tarzda müellefât mevcûd olmamalıdır. Yukarıda müstedil mü'errihdir demiştik. Fakat vukû'ât-ı târihiyyeye istidlâl, târihe mürâca'atla tahakkuk edeceğinden hakîkatte müstedil târihtir. Ve bu mecellede târih lafzı zikr olundukta ma'nâ-yı maksûd havâdis-i 'umrân-ı beşeridir. Gerçi bu mefhûmca târih aksâmı müte'addid ve müteşettit ise de taksîmi hasr ederek diyebiliriz ki târih ya ihbârî yâhûd seyrî olur. Ve ihbârî keyfiyet-i vukû'-ı havâdisi ve seyrî havâdisin birbiriyle olan cihet-i irtibâtını bildirir. Ve bunların her biri ya edebî olur ki o zaman yalnız lafızda fesâhat kasd olunur yâhûd burhânî olur ki o vakitte de ma'nâda berâ'at matlûbtur. [11/12]

Rûkn-i Sâlis: Müstedil bihi Beyânındadır

Müstedil bihi asl-ı haberi zikr ve isbât eder bir kuvvettir. Zikr ya haber ya şi'ir veya sefer yâhûd eser tarikleriyle olur. Ve bunların bahisleri âtide görülür. İmdi haber ya turuk-ı gayr-ı mahsûra yâhûd mahsûradan nakl u irâd olunur ki şikk-ı evvele tevâtür ve sâniye âhâd denilir. Tevâtür bir hâdisenin vukû'u ve 'adem-i vukû'u üzerine bir kavmin ittifâk ve ittihâdlarıdır, bir sûretle ki ittihâdlarının kâzib olması ihtimâlini 'akıl asla tecvîz etmemelidir. Eğer haber-i mütevâtir zikri gelecek şartlara mukârin olursa 'ilm-i kat'îyi ifâde eder. Birinci şart muhbirlerden kizb sudûru mümteni' hükmünde bulunmalı. Ve ikinci şart haber verdikleri şeyi hisse müstenid 'ilim ile bilmelidirler. Ve üçüncü şart muhbir bih müşâhid olup 'aklen müstahîl olmamalıdır. Bu takdîrce 'aklen müstahîl olan ve müşâhid bulunmayan bir şeyi cemî'-i 'âlem haber verse 'inde'l-fenn yakîn ifâde etmez. Muhbirlerin mikdâr

ve inhisâr i'dâdında kavil muhtelifdir. Amma muvâfık-ı hikmet şu kavildir: Haber-i mütevâtir hadd-i zâtında yakîn ifâde etmesiyle râvilerin i'dâd-ı mu'ayyeneye hasrı şart değildir. Âhâd ise ber-'aks zannîdir. Eğer yakîniyât icâb ettiren karîneye kesb-i ittisâl eder ise karîne kuvvetiyle yakîn ifâde eyler.

Gelelim habere. Haberler ya eserî yâhûd beşerîdir. Haber-i eserî enbiyâ-yı 'izâm hazerâtına tenzîl ile müsbet ve muhakkaktır. Münzel ya nazm ve ma'nâ ile birlikte münzeldir. Yâhûd yalnız ma'nâ münzeldir. Evvele âyet, sâniye hadis-i kudsi denilir. Eğer menkûl, nebî-yi mürselden sudur etmiş ise hadis ve ilâ haberdur. Eserî ya sened ve müstenidiyle eserîdir. 'Avâlim-i 'ulviyyenin [12/13] vücûdunu beyân ve ihbâr siyâkatinde vârid olan âyât-ı celîle-i ilâhiyye misillü. Yâhûd yalnız senediyle eserîdir. Furkân-ı Kerîm'de zikr buyurulan Kıssa-i Kehf gibi. Beşerî dahi mâ-sabak misillü ya sened ve müstenidiyle beşerîdir. Ahvâl-i sâlife-i beşerîyye hakkında tevârüd eden ahbâr gibi. Yâhûd yalnız senediyle beşerîdir. 'İlm-i eserînin yani kozmografyanın 'avâlim-i 'ulviyye ehlerinden haber verdiği misillü. Hafî olmaya ki haber-i eserî mutlaka vâcibü'l-kabûl ve mümteni'ü'r-reddir. Ve haber-i beşerî mutlaka câ'izü'l-kabûl ve muhtemelü'r-reddir. Eğer eserî ile beşerî arasında tebâyün görülür ise mümkün olduğu mertebe tevfiğ olunmalıdır.

Haberin ya sıdk u kizbi ma'lûm yâhûd ikisi de mechûl olur ve haber-i beşerînin sıdk veya kizbi haber-i eserî ya 'akıl ile bilinir. Meselâ 'Ûc bin 'Unuk hikâyesinin müstahilü'l-vukû' idüğüne 'akıl bedâhaten hükm-i kat'î ile hükm eyler. Bazen sened ve müstenidi yani metni cihetiyle habere i'tirâz vârid olur. Ve sened ya mütevâtir ya âhâd bulunur. Ta'rif ve beyânî âtiyen derc-i sutûr tavzîh kılınacak tevâtürün turuk-ı nakline ta'n ve i'tirâz ile men'î de vukû'bulur. O halde turuk- naklini tashih ve îrâd lâzımdır. Âhâd ise, râvileri ta'n u kadh ile cerh olunur, ol-vakit râvileri usûlü üzere ta'dil etmek muktezîdir. Ve mümkün olduğu halde sûret-i uhrâ ile ityân-ı cevâbta be'is yoktur. Metin, haber-i eserî yâhûd beşerîdir. Ve eserî hakkında bir vecihle kelâm teveccüh etmez. Meğer ki min ciheti't-tefsîr muhâlefet vukû'bula; o zaman kavli-i mu'temedun 'aleyh ve enseb olan kavli-i azharî mevkî-i bahse getirip muhâlefeti ortadan kaldırmalıdır. Haber-i beşerî dahi nefsü'l-emre mugâyireti [13/14] ve hadd-i zâtında istihâleti serd olunarak mu'terez 'aleyh olur ise muvâfakat-ı nefsü'l-emr bih ve imkân-ı zâtisini takrir eylemelidir.

Şi'irin yolu nazımdır. Ve nakl-i haberîyi câmi' ise haberde cereyân eden şurût bi-'aynihâ onda da cârîdir. Şi'ir ya meşhûr ve beyne'r-ruvât mütedâvel veya gayr-ı meşhûr ve gayr-ı mütedâvel olur. Ve her iki sûrette şi'irde vâkı'a ya sarâhâten yâhûd işâreten zikr edilir. Kısım-ı evelin havâdis-i mühimmede vukû'u ekserdir. Hatta Ersen nâm kasabada hengâm-ı muhârebede Kaytas Paşa'nın şehâdeti hakkında şecâ'atnâmede söylenen kasideden mes'ele münfehîm olur. Mezkûr kasideden şu ebyât intihâb kılındı:

Evvelki defterdâr idi, bî-‘âr u zar
Esfeh ve ebleh idi, nâmı hazer
Düşmenine karşı varırken guzât
Ol firâr etti, geriye sürdü ât
Terk edip serdârı ânda kaçtılar
Yüzleri suyunu yere saçtılar
Gayretinden ol dilîr nere şîr
Tığını çekti, ‘adûya attı tîr
Kurtarıp cânın eden ânda firâr
Tutmadı Şîrvân’da havfından karâr

Gelelim kısm-ı sâniye, yani hâdisenin şîrde işâret tarîkiyle zikr u beyânına: Bu kısımda yazman ta‘yîn kılınır yâhûd [14/15] kılınmaz ve şikk-ı evvele tevrîh, sâniye telmih denilir. Şikk-ı evvel ya sarîh olur; misâl:

Kevne geldi bin yüz otuzda Cenâb-ı Şeh Selîm

yâhûd kinevî olur. Şu sûretle ki şî’ri terkîb eden efrâd-ı hurûf hesab edildikte hâdisenin vukû’bulduğu sene nümâyân olur; misâl:

Hey’et-i ‘âleme rûh oldu kudûm-ı ‘Îsâ

Eş‘âr-ı târihiyyeyi en evvel Yûnânîler’de nazm u inşâd eden Homeros ve ‘Arablar’da Ya‘rub bin Kahtân’dır.

Sefer bir kitâbtır ki lâ-‘alâ’t-ta‘yîn bir zamanda serzede-i sâha-i zuhûr olan havâdis ve şu‘ûnâtı zikr eder. Seferin tarîki tedvindir. Ve kitâbete muttasıl olmalıdır. Sefer, kütüb-i kesîre-i gayr-ı mahsûradan nakl u rivâyet kılınır ise tevâtür ve ‘aksi hâlinde âhâd nâmalarını alır. Bilinsin ki kütüb-i kesîreden murâd ta‘addüd-i te’lifâtır. Tekessür-i nûsah değildir. Taraf-ı İlâhîden nüzûl eden sefere semâvî ve gayrısına beşerî denilir. Ve sefer-i beşerî haber bahsinde zikri sebk eden şurût ve usûle tâbî’dir. Esfâr-ı semâviyenin akdemi Tevrât’tır. Ve milel-i Yehûd ‘indlerinde mevcûd olan Tevrât’ta ihtilâf vardır. Şöyle ki Hıristiyanlar Sefer-i Tevrât’ı tasdik ve felâsife istihâlâtından bahisle red eyler. Ehl-i İslâm dahi tahrîf vukû’unu dermeyân ederek kabûl etmezler. “Ve kad kâne ferikun minhum yesma‘üne kelâmallâhi summe yuharrifûnehu” âyet-i celîlesini tefsîr siyâkında Kâdî Beyzâvî (‘aleyhi’-rahme) Hazretleri diyorlar ki: “Tahrîf âyât-ı celîleyi muharriflerin [15/16] diledikleri gibi te’villerinden ‘ibârettir”. İşbu tevcîhe göre ahbâr-ı evvelin hakkında ‘inde’l-Yehûd mahfûz bulunan Esfârü’t-Tevrât’a vüsûk u i‘timâd olunmalıdır.

Lisânımızda evrâk-i havâdis ismiyle deverân eden suhuf suvar-ı muhtelif ve tertîbât-ı mahsûsada yazılarak evkât-ı mu‘ayyenede neşr olunur. Suhufda havâdis-i beşeriyye ve târihiyye elfâz u ‘ibârât-ı me’nûse ve müsta‘mele ile ayrı ayrı tahrîf

edilmek evlâ ve ahrâdır. San'at-ı tıbbâ't sâ'ikasıyla bâzâr-ı intişâra çıkarılan suhufun sudûr ve intişârı muhtelifdir. Bazısı günde bir kere ve bazısı haftada bir veya iki defa ve suhuf-ı 'ilmiyye olursa aġlebiyet üzere ayda bir kere ihrâc kılınır. 'Ulûm u funûn yazan suhuf-ı hâssa ve her şeyden bahs eden suhuf-ı 'âmme ya devlet yâhûd vâlî-i vilâyet tarafından vukû'bulan emr-i mahsûsa binâ'en neşr olunur. Ve o misillûlara evrâk-ı havâdis-i resmîyye ve böyle olmayıp da cânib-i devletten istihşâl edilen ruhsat üzerine çıkarılan suhufa evrâk-ı havâdis-i gayr-ı resmîyye isimleri verilir. Ve letâ'if-i edebîyye yazan suhufa da mizâh gazetesi denilir. Kaldı ki mizâh gazetesi âdâb dâ'iresinden yani vaz'iyet-i asliyyesinden hurûca meyl eder ise fâ'ide-i edebîyyeyi müntic olamaz. Mizâh gazetelerinde politika ve havâdis-i kevnîyye muhtelif suvar u eşkâl ile bildirilir ki bunda da asıl maksad o politika ve havâdisi ya edîbâne tezyîf ve takbîhtir yâhûd 'avâkîb u netâyicini işâret tarîkiyle i'lâmdır. Nasıl evrâk-ı havâdis olur ise olsun vaka' ve hâdiseyi zikr u beyân eylediği sırada tahsîn ve takbîh ve tashîh ve red sûretlerine tevcîh-i kelâm yani ol-hâdisenin icrâ-yı [16/17] muhâkemesinde ihtimâm etmeli. Ve teşnî'-i milel ü düvelden ve kazf u ta'riz-i eşhastan kemâl derece ictinâb eylemelidir. Suhuf ekseriyâ aġrâz u menâfi'-i eşhâsa hizmet ettiği sebebiyle münderecâtı hurâfât ve mübâlaġattan kurtulamaz. Ânunçün mütâla'a edenler havâdisin menşe'-i aslisini ve sâhib-i imtiyâzının menfa'at ve garazını ve vak'anın esbâb-ı mûcibesini hakkıyla bilmedikçe vak'anın sıhhat ve kizbini tefrîk ve temyîz edemez. Ma'-haza evrâk-ı havâdis i'lân-ı ahbârda ahsen-i vesâ'it olduġu gibi tedvîn-i kütüb-i tevârih hususunu dahi teshîl eylemiştir. Hâdisenin sefer yoluyla zikri 'aynı haber vechile zikri misillûdur. Bu halde haberlerde ne şurût var ise seferlerde de mevcûddur. Sefer-i târihiyi evvelâ Yûnânî Ferkîd yazdı. 'Arablar'da bu fenni tedvîn eden ise Muhammed bin İshak'tır.

Eser-i Kadîm Yani Antika

Pûşide olmaya ki haber bahsinde zikri geçen eser-i semâvî ma'nâsında ve buracıkta söylediğimiz eser, vücûd mefhûmunda müsta'meldir. Eski nev'-i beşerin mavtın ve meskenleri taharrî ile antika istihrâc olunur. Ve nazar u müşâhedeye mukârenet etmeyip de mücerred rivâyette kalır ise mu'teber olmaz. Ve mekânı müştehir olan esere zâhir ve mekânı mechûl bulunan esere hafî denilir. Eser bir sûrette mütekarrir ve nakli müte'assir olur ki o misillûlara eser-i sâbit ve hareket şânından olanlara dahi müntakil isimleri verilir. Âsâr-ı sâbite kat' ve mevâ'id-âsâ ahcârdan ve temâsil-i kübrâ misillû bazen ma'âdinden olur. Hutût u suvar-ı kadîmeyi hâvî olan kubur âsâr-ı sâbitedendir. Nukûd-ı madrûbe ki âsâr-ı müntakiledendir en makbûlü dâribinin ism u şöhreti ve târih-i darb ve-lâ-seyyimâ sûreti üzerlerinde mahkûk [17/18] ve menkûş bulunanlardır. Ve şu iki kısım âsâr hüsn ü kubuhta 'âmillerinin san'atça itkânları derecâtıyla mütenâsib ve mütefâvit idüklerinden hüsnîyât ve kubhiyât cihetlerince birbirlerinden farklıdır. Amma üzerlerinde bir vak'a ya rakam veya resm tarikleriyle beyân olunur. Kısım-ı evvel

vak'ayı elfâz- muvazzaha ve kısm-ı sâni suvar-ı mahsûsa ile gösterirler ve hutût-ı kadimenin ve hurûf-ı 'atıkanın ma'ânisini derk ve iz'ân hemân mümkün olmaz. Bazı Efrenc hurûf-ı 'atika-i Mısıriyenin hall u keşfini iddi'â etmekte eseler de teslim olunamaz. Zira hurûfu hall u keşf etmek elfâzın vaz' olunduğu ma'âniyi bilmeğe menûttur; meselâ bir kâğıd üzerinde gördüğümüz "sad-vav"³ harfeyn-i mecmû'aynının susuzluğumuzu izâle eden mâdde-i seyyâleye delâlet eylediğini fi'l-hâl fehm edişimiz su lafzının mâdde-i mezkûra izâsına mevzû' bulunduğunu evvel emirde telaffuz vesâtiyle anladığımızdan nâşidir. Demek oldu ki keşf-i hurûf keyfiyeti asvât-ı hâssasını istim'â tevakkuf ediyor. Efrenc ise hurûf-ı mezkûre sedâlarını iştmediklerinden şu iddi'âlarında tasdik olunamazlar.

Eser, tezvîrden hâli değildir diye i'tirâza uğrar ise hakikat-i eseri beyânla i'tirâz kaldırılır. Eğer bu vechile def-i i'tirâz mümkün olamaz ise delil u şahid-i âhar ikâmesine ihtiyâc messeder. Ve i'tirâz bâkî ise ondan tahallüs lâzım gelip bu dahi delilden delile intikâl ile hâsıl olur. İ'tirâzın teslimi ise müceyyibin 'acz ve iknâ'ından neşet eder. Âcz, müceyyibin za'af-ı 'ilminden ve iknâ', i'tirâzın irâde ve 'aklına muvâfakatından tevellüd eyler. Edille bazen birbiriyle bir sûrette mu'arız olur ki edille-i mezkûre ile sübûta [18/19] muhtâc bulunan da'vâ ta'âruz-ı edilleden dolayı sübût bulamaz. Meğer ki biri diğerleri üzerlerine tercih kılınır. Tercih cihât-ı edilleyi tamamıyla ma'rifete tevakkuf eder. Ta'âruz ya nefis-i edille yâhûd envâ'ı beynlerinde bulunur. Şu iki şıkta edille kuvveten ya birbiriyle mütesâvi veya biri kavî olur. Tesâvi hâlinde edilleden birinin ihtiyâr u intihâbından başka yol yoktur. Ve edillenin kangısı kavî ise anıyla 'amel olunur. Edille-i müte'arızanın envâ'ı haberiyye, şî'riyye, seferiyye ve eseriyyedir. Haberiyyede, semâvî ile ve semâvîler beynlerinde te'âdül bulunur ise tebdil u tağyîre muhtemel olmayanlar ile 'amel edilir. Sonra hadis-i şerif ve ahâdis-i şerife aralarında müsâvât olduğu takdirde evvelâ sened ve ba'dehu müstenid cihetleriyle akvâ olanlarla 'amel olunur. Bu sebebtendir ki hadis-i celîl-i kudsî sâ'ir ahâdis-i şerifeye tercih kılınır. Sonra haber-i beşerî ile ve haber-i beşerî beynlerinde tesâvi ve te'âdül mevcûd ise kezâlik evvelâ sened ve sonra müstenidce akvâ bulunanlarla 'amel olunur. Şî'riyyede dahi evvelâ efsâh ve ba'dehu eşheriyye ve seferiyyede evvelâ semâvî ve sonra beşerî ile ve eseriyyede evvelâ sâbit ve sâniyen menkûl ile 'amel edilir. Ve'l-hâsıl ahhârda cihet-i tercih sened ve sonra müstenid ve eşârda fesâhat, sonra şöhetir. Çünkü fesâhat eş'ârın havâssü'l-havâssı ve şöhet dahi 'alâ'im-i sıhhatidir. Ve esfârda evvelâ müdevvîn, sâniyen tedvîndir. Âsârda ise sübut ve takarrürdür. Her ne kadar ta'âruz ve tercih-i edilleden bahs edişimiz edillenin derecât u merâtibini tebyîn ve bundan maksad-ı aslî müstedilin sıdk-ı delile vusûlü tarîkini ta'yîn ise de ma'-haza sıdk-ı delilin zuhûr ve tahakkuku 'amîkâne tedkîk-i nazara muhtaçtır. [19/20] Delil, 'avârizdan selâmet bulmadıkça sıdkını teslimine cevâz yoktur. Zira hataların ekserîsi 'avârizla

3 Türkçe'deki "su" kelimesi, Eski Alfabe'de böyle yazılıyordu.

vukû'a gelir. 'Avâriz ya zâtiyye veya hâriciyyedir. Zâtiyye, noksâniyet-i 'akıl gibi ya nefsiyye ve sù'-i terbiye ve ülfet misillü yâhûd 'araziyyedir. Hâriciyye dahi garâbet-i lugaviyye-âsâ ya lafızda ve ta'kid ve 'aks ve ta'bîr gibi yâhûd ma'nâda olur. binâ'en-'aleyh gerek kitâbeten gerekse lisânen edilen rivâyâtta vâki' hataların menba'ları işte bunlardır diye hükm edebiliriz. Gelelim rûkn-i râbî'e.

Rûkn-i Râbî': Müstedil 'Aleyh Beyânındadır.

Müstedil 'aleyh, asl-ı haber yani hakikat-i hâdis olup şartı tahakkuk-ı vukû'udur. Hâdis ya zâtîdir, hedm u binâ gibi, eseri zâhir ise. Yâhûd cehl u 'ilm gibi ma'nevîdir. Bunların her biri bir kavmin inkırâz ve izmihlâli gibi ya bir şeyin nefsinde 'ârız olur yâhûd 'ârız olmaz. Ve evvele tabî'î, sâniye 'adî denilir. Hâdis-i tabî'inin tagayyür ve tahavvülü ahvâl ve âdâb-ı 'umûmiyyenin tebeddülünden ve hâdis-i 'âdînin sübût u istimrârı ümmet ve milletten sebât ve rezânetinden ileri gelir. Bazı 'adâtın tecdîdine meyyâl bulunan insanın şu meyli kuvveden fi'le çıkmak için mürûr-ı 'asâr ve tecârib lâzımdır. Bu da teceddüd-i temeddünce olan arzu-yı beşerînin te'yîde takaddüm ve terakkî görmesiyle ol meylin artmasına muhtâctır. Bir fikir daha ileriye gidelim: 'Ömr-i Evvel-i Beşerî'de kuvve-i buhâriyye ve seyyâle-i berkiyye ve bunlara mukîs sâ'ir fevâ'il-i tabî'iyyeyi insan elde edemediğinden 'aciz ve kusûrunu anlayıp matlûb olan icâd ve ihtirâ' yoluna [20/21] gidemedi ve 'Ömr-i Sâni-yi Beşerî'de tecemmu' ve ittihâd-ı insanî fevâ'il-i mezkûreyi 'âlem-i vücûda getirerek hayli 'adât tahavvül eyledi ve bu melâbise ile temeddün kemâlleşti.

Havâdis-i menkûle ya mümkün olur ki 'akıl bi'l-ımkân vukû'una hükm eder. Ve-lev ki bazen bi'l-fi'îl vuku'bulmasın yâhûd müstahîl olur. Ve havâdis, mümkün olduğu halde bazen nakle muhâlif bulunur. Ve bazen dahi nakle muvâfık ve 'akla mugâyir olur. Nakle muvâfık ve 'akla muhâlif olan havâdis, tarîk-i semâviden menkûl ise kabûlü vâcibdir. Ve illâ kabûl olunmaz. Ve 'akıl ve nakle mutâbık havâdisin bi-lâ-istisnâ makbûl idüğü gibi 'aklen ve naklen müstahîl olanlar da kabûle şâyân olmazlar. Eğer hâdis ancak 'aklen müstahîl ise hurâfât ve eğer yalnız naklen müstahîl ise ebâtıla denilir. Ve 'akl-ı selîm ve fikr-i müstakîmin kabûl etmediği havâdisi ekseriyâ nakil dahi tasdik ve kabûl etmez.

İmdi imkân ve istihâle gelelim: İmkân ve istihâle re'y ve 'akîdenin ihtilâflarıyla muhtelifdirler. Meselâ bazı kimselerin mümkün 'addettiği şey diğer kimselerce müstahîl görülür. Bu da sıdk-ı hâdisenin evvelki kimsenin re'y ve 'akîdesine muvâfakatından ve sonraki kimsenin kizb-i hâdis re'y ve 'akîdesine mutâbakatından 'ibârettir. Lâkin her şeyin nefsi'l-emre mutâbakatı mu'teber olduğundan hakîkate varmak 'akl-ı selîm ve nakl-i sahîh ister. Ve her 'akıl ve nakil iz'ân-ı hakâyika muktedir olamadığından enbiyâ-i 'izâm -salavâtullâh 'aleyhim ecma'in- hazerâtının vücûb-ı vücûd-ı mukaddesleri ve hükemânın lüzûmu bedâhaten teslim edilir. Ma'-zâlik ümem u kabâ'il-i müteşettîteye nisbeten imkân

ve istihâle ahvâli mütefâvit olması ve evhâmın az ve çok bulunmasıyla her ümmet ibtidâları hurâfât ve ebâtıladan [21/22] yakayı kurtaramamış ve ma'ârifçe terakkî edemeyen ümem u kabâ'ilde hurâfât ve ebâtıla tezâyüd ve envâr-ı ma'ârif münteşir oldukça tenâkus etmekte bulunmuştur. Evhâm tahayyül ile zuhûr eder. Çünkü insan hakâyık ve usûl-i eşyâyı bilmeğe tabî'i meyyâl bulunduğundan ve kudret-i mahdûdesi hâricindeki hakâyık-ı eşyâyı bi-nefsihi derk ve tefehhümde 'âciz ve kâsır olduğundan keşf-i hakâyıkta vesâ'it-i mu'ayyene arar. Ve asıl ve hakîkati kendisince mechûl ve setîr bir şey idrâkinde keşf hakikatinde icâle-i efkâr eder. Ve eğer müsâ'id vesâ'it bulmaz ise ya tasavvurunda hataya yâhüd idrâkinde noksâniyete uğrar. Bu ecildendir ki her türlü bedâ'î evvel emirde nakâyisten sâlim olamaz. Sonra tecrübe ve mümârese tekerrür ettikçe noksanları kalmaz. Ve eğer işbu cevelân-ı efkâr min gayr-ı basiretin vâkî' olur ve ol-şey de bi-nefsihi garîb bulunur ise, her hakikat teşbîh ve kıyâs ile bilinir diyerek o şeye kendince bir hakikat ve şey-i mezkûrun eseri zâhir ve hakîkati hafî ise ona da bir asıl isnâd eder. Evhâma sebebiyet veren bu makûle tahayyülâtta başka ber-vech-i âtî beyân kılınacak şeylere de bâ'is olur.

Şöyle ki insan 'avâkıb-ı umurunu araştırmağa bi't-tab' müteşevvik ve husûsâ zemen-i şiddet-i ıztırâbta münhemik olmasından ve bir taraftan dahi 'âlem-i nevmdede gördükleri ahlâmın ahyânen tasavvur ve tahayyülüne tevâfuk etmesinden dolayı istikbâlden bahse başlar. Ve bahs-i mezkûr bir takım evhâmı kabûl ve tasdîke bâdî olur. Ma'lûm olsun ki rü'yâ-yı sâdika mevzû'-ı bahs hâricindedir. Ve bir de bazı üdebâdan sudûr eden hurâfât ve ebâtıla nâsın 'akl u fehmine mülâyim gelerek intişâr eder. Sonra 'âmme akvâl-i sahîha gibi telakkî bi'l-kabûl eyler; [22/23] ba'dehu nâs şu hurâfât ve ebâtılayı birbirlerine tebliğ ve beyânla evhâm herkese sirâyete yüz tutar. Hurâfât ve ebâtılanın yek-digere tebliğ ve beyânında sırr u hikmet budur. Zira insan bir şeyi idrâk ettikte o şey fâsîd olsa ve âhara i'lâmde 'azm u kasdı olmasa bile ol-bâbta vâkî' olan su'âle cevâb i'tâsında arzu-keş bulunmağla idrâk eylediği şey-i fâsîdi beyândan geri kalmaz. Ve su'âl-i mezkûr çok kere dahi garîb garîb şeyleri tevehhüme fikri tahrik eyler de hurâfât ve ebâtıla tebliğinin önü alınamaz. Ve çünkü insan tasdik-i havâdise cibilleten müsta'id olarak tufûliyet hâlinde yani kuvve-i mümeyyizesinin olmadığı zamanda her nev' mesmû'âtını zabt u hıfza mecbûr bulunmasından sımâh u semâ'ına ilkâ ve îsâl kılınan havâdisi bilâ-tefahhus tasdîke alışır ve şu alışmak kendisini kaviyyen istilâ eylediğinde usûl ve hakâyık-ı eşyâyı taharrî ve teftiş edemez. Bununla beraber hurâfât ve ebâtılayı kabûl bazen 'umûma teb'iyetten de ileri gelir; zira bazı kimseler nâsla olan irtibât ve 'alâkalarının kat'ını iktizâ ettiren teferrüdü istemediklerinden gayr-ı makbûlü bulunan şeyleri mısradaki gibi gösterir. Lâkin insan için gafletten tenebbüh lâzımdır ve 'umûmî ve husûsî teyakkuz ve intibâh 'ilm u ma'rifetle husûl-pezîr olur. Fünûn ve ma'ârif bir kavim arasında bi'z-zât münteşir olabilir ise de mertebe-i kusvâya vusûlü çok zamanların mürûruna tevakkuf eder; ammâ a'mâl-i dünyeviyyece

akvâm-ı mütemeddine taklîd olunur ise tahakkuk-ı matlab eyser ve eshel olur. ‘Alâ-eyyi-şikkîn ‘ilm u ma‘rifetin defâten intişârı mümkün olamayıp tetâbu‘-i evkâta muhtâctır.

Vukû‘u i‘tibârıyla muhtelif [23/24] olan havâdisin ‘umdesi vukû‘ât-ı hâliyyedir. Zira vukû‘ât-ı hâliyye ile havâdis-i mâziyye zâhir ve vâkı‘ât-ı müstakbele bâhir olur. Meselâ bir şey tahaddüs ettiği ve o hâdisin mebâdi ve netâyici bilinmediği sûrette hâdis-i mezkûrun zâtıyâtı yani imkân ve istihâle cihetleriyle ma‘ânisi ve sâniyen ‘avârızı yani sıhhat ve fesâd haysiyetiyle turuk-ı vürûdu güzelce mütâla‘a olunursa, ol-hâdisenin neyi müntic olacağı keşf ve istihrâc edilebilir. İşbu takrîrimizden sûret-i mutlakada gaybı bilmek iddi‘âsı anlaşılmasın. Bundan maksadımız nasıl hâdis olur ise olsun ya tabi‘atı iktizâsınca yâhûd ‘adât icâbâtınca elbet bir şey intâc eder. Ve eğer zâtıyât ve ‘avârızı tamâmıyla tefekkür ve iz‘ân olunarak müşâbih ve mümâsili bulunan hâdis-i mâzînin mebâdi ve netâyicine tatbîk ve kıyâs kılınır ise ondan ne sudûr edeceğini idrâk mümkün olur demektir. Şu sûretce hâdis-i müstakbelenin mebâdi ve netâyicine kehânet ve ‘irâfetle hüküm, bu vechile mütâla‘adan başka bir şey değildir.

Ve sudûr ve te‘lifi bazı e‘imme-i ‘izâm hazerâtına bi’n-nisbe rivâyet olunan cifr ve melâhim misillü hurâfât nâkilleri e‘imme-i müşârun ileyhime iftirâ atmışlardır.

Ma‘lûm olduğu üzere her hâdis sebep ve müsebbib ister ki onlar ile mütesebbeb ve müteretteb ‘aleyh olsun. İşte usûl-i târihçe olan hazâkat müsebbebâtıyla esbâbı olduğu gibi ‘irfân ve idrâktir. Ve medâr-ı fen dahi budur.

Haberde ahyânen nakil sebebiyle tahrîf ve vaz‘ cihetiyle kizb vukû‘a gelir. Ve çok kere tahrîf vaz‘a nisbet ve izâfe olunarak ibhâm müteşettit olur. Her halde keşf u temyîzi turuk-ı vürûd ve esbâbını derin derin mülâhaza ve mütâla‘aya mevkûftur. Turuk-ı vürûd haberin [24/25] fehm u idrâke vusûlûdür ve merci‘-i aslisi nazar ve sem‘ hisleridir. Nazar, sâdikü‘l-beyân bir kuvve-i mûsile-i asliyyedir. Sem‘ ise bunun hilâfına mülâbestir. Görülmez mi ki bir şeyin tahkîk ve isbâtını murâd eden “Gözümle gördüm” diyerek müşâhedesini iddi‘a eder. Haberın tasdiki dahi ‘akıl ve irâde ile vukû‘bulur. ‘Akıl, sâbitü‘l-burhân bir medhal-i aslîdir. Irâde bunun hilâfına mülâbestir.

Gelelim hâdiseyi kabûl ve redde: İnsan emr-i ma‘kûlden başkasını mu‘teber tutmak lâzım gelmeyeceğini bilip dursa bile bi-hasebi‘l-‘akide irâdenin tahavvül eylesinden nâşi, kabûl veya red delilin kuvvetiyle olmayıp fart-ı meyl ve irâde ile vücûd bulur ve ‘akâyid-i fehmin eskileşmesiyle temekkün eder. Ve bir hâdis ve haber rivâyet edildikte ya kuvve-i ‘akliyye yâhûd galebe-i irâde ile müncezib olur. Eğer envâr-ı hazâkat ve ma‘rifetle münevver ve müzeyyen bulunan ‘akıl ile cezb kılınır ise, ‘ârıza-i tagayyürden berî ve hevâ vechiyle tab‘iyet eyleyen irâdenin

dâ'ire-i incizâbına düşer ise insan hâdis-i mezkûrun mefhumuna türlü türlü sûret ve şekiller vererek bu vechile hâdis-i mebhûs anlı tahriften gayr-ı hâli olur ve kendisi manzar-ı münhariften nigehdâr olmasıyla eylediği tahrifi göremez.

Esbâb-ı tahrîf iki nokta-i asliyyede ictimâ' eder ki bunlar da hevâ ve cehildirler; zira insanı bile bile hataya meyl ettiren hevâ ve hatasında musır kılan cehildir. Hevâ garazsız olamaz. Garaz, bazen insanın doğrudan doğru nefesine ve bazen dahi kendisinin hakikaten veya vehmen o garazda iştirâki bulunduğu halde diğer şahsa 'âid olur. Binâberîn garaz-ı nefsi ve gayr-ı nefsi kısımlarına münkasimdir ve bunların her biri tahrîfi mücibtir; çünkü insan [25/26] zevk ve tab'ına muvâfık olan şeylerin 'inde'n-nâs makbûliyetleri için isbât-ı hüsnîyâtı emrinde bi't-tab' meftûn ve heyemân olduğundan mutâbık-ı tab'ı olanlara takviyet verir ve muhâliflerini izâf eyler. İşte bu cihetler tahrîfât kapılarını küşâd eyler. Garaz-ı gayr-ı nefsi dahi bazı kere haberi tagyîr ve tahrîf eder; zira insan diğerinin garazında hakikaten veya vehmen müşterek olduğu zaman ma'nâ-yı haberînin ol kimsenin tab' ve zevkine muvâfık ve 'indinde müstahsen olması neye mevkûf ise onun istihsâli yoluna dökülür ve bu muvâfakat ve istihsân medârât-ı zuhûrunu icâb ve medârâtta temelluk tevellüd eyler. Ve temelluk, âharın zevkine giden şeylerde ona mütâba'at ve muvâfakati iktizâ eder. Ve ri'âyet-i mebhûs 'anhâ ol âharın rıza ve hoşnûdisini kazanmak için mülâyim tab'ı olanları tahsîn ve isbât etmeği istilzâm eder. Ve işte bu istilzâm da bi'z-zarûr tahrîfi tevliid eyler ve temelluk müdâheneyi bir sûrette vücûda getirir ki insan, hakkında müdâhene icrâ eylediği zâtın kubhiyâtını tahsîn ve diğerinin hüsnîyâtını takbîh eylemeye kadar cür'etleşir. Ve müdâhene ve temelluktan hâli olan mü'ellefât ashâbının kemâlât-ı mukaddese-i rastgüyu ile tesâfını gösterir.

Gelelim cehl: Cehl, nefsi ve gayr-ı nefsi sebebler ile insanı hatasında ızrâr ettirir. Çünkü insan hakikaten bir sebep olmadıkça hatayı musırâne irtikâb etmez. Ve sebep-i mezkûr ya masdarı bulunan kimse ile kâ'im olur ve şu hâlde cehl-i nefsi vasfiyla tizkâr olunur. Yâhûd masdar sebebiyle ve-lev ki vehmen ta'alluk ve iştirâki bulunan zâta ol sebep sirâyet eyler. Ve sebebin sirâyet ettiği zâtın cehline de gayr-ı nefsi na'tı verilir. Cehl-i nefsi zühûl ya gaflet olmadıkça tahrîf-i haber [26/27] mücib değildir. Gaflet min gayr-ı tefahhus telakkî-i haberi muktezî olur da insan haberin sıhhat ve hakikatine muttali' olmak cihetine dikkat-i nazariyyesinin ma'tûfiyeti lüzûmunu dermeyân edemez. Ve bu hâl haberde tahrîf da'vet eder. Zühûl de gafletle tenâvül haberi mücib idüğünden râvî 'avâriz-ı haberiyyeyi mülâhaza eyleyemez. Ve bu cihet dahi bazen tahrîfi bâdi olur.

Cehl-i gayr-ı nefsi kezâlik haberi tahrîf etmez, meğer ki hatayı irtikâb ettiren sebep sâhibinin rivâyeti kabûl ve iz'ân oluna. İz'ân-ı haberin teslimiyet-i sıdkı üzere ahz ve telakkîsini mü'eddi bulunmağla tedkîk-i sıhhatiyle hakikatine vukûfta insan ehemmiyet vermez. Ve ehemmiyetsizlik kaziyesi rivâyet-i me'hûzenin sıdkını farz

ettirmesiyle haber-i sâdıka müte'allik şeyleri haber-i mefrûzü's-sıdk hakkında icrâ ve isbât eylemeye insanı mecbûr kılar ve mecbûriyet-i mezkûre tahrîf vukû'a getirir. İz'an ekseriyâ asl-ı haberde kemâl-i i'tikâd etmekten ve tasdik-i râvî, râvînin fazl u vera' ile müştehir olmasından doğar. İz'an bazen de ruvâtın çokluğundan nâşi kizb üzerine ictimâ'larının 'adem-i imkânı tevehhümle asl-ı haberin mu'teber tutulmasından hâsıl olur. Ma'-haza ki ruvât ehl-i istikâmetten bulunmadıkları halde kizb üzerine ictimâ'ları mümkün ve belki muhtemeldir. Kaldı ki kabûl-i ma-sabaka misillû bazen haberde kemâlî i'tikâddan ve bazen asl-ı haberi nazar-ı i'tibâra almaktan ileri gelir. Haberde kemâlî i'tikâd, emkinenin uzaklığından ve zamanın eskimesinden temekkün eder. Zira kıdemiyet-i zaman ve bu'diyet-i mekân usûl ve hakâyık-ı eşyâyı bir hâle sokar ki insan eşyâyı hakâyıkının hâricinde görür. Yani sulta-i kıdemiyet, berâhîn-i 'akliyye kuvvetini çok kere hedm u tahrîf ve bu sebebdendir ki mütekaddimînin kuvâ-yı insâniyye mâ-fevkinde bir kuvvet-i celîleye mazhariyetlerini [27/28] insan tevehhüm ederek, onlardan sudûru rivâyet olunan her şeyi bi-lâ-tedkik tasdik eder. Bunun üzerinedir ki mütekaddimînin kudret-i 'ilmiyelerinin vücûb-ı tahdîdini bazı mü'errihîn tizkâr u beyân etmişlerdir.

Hafî olmaya ki umûr-ı dîniyyede naklin sıhhatini tahkik ve mülâhaza elzemdir. Edebiyât ve 'akliyâta ta'alluk eden husûsât dahi mücerred akdemînden menkûldür denilerek bahs u tedkiksiz teslim olunamaz.

Tahrîf iki sınıf üzerinedir: Sınıf-ı evvel zâhirdir ki 'alâ'im-i tagyîr üzerinden akar. Sınıf-ı sâni hafidir ki âsâr-ı tagyîr gâyet mestûr ve nihândır. Ve sınıf-ı sâni tahrîfâtı ecyâl-i mütemeddinede vukû'an ekserdir. 'Alâ küllâ eş-şıkkeyn tahrîf ya telbîs, yani keyfiyet-i haberiyyeyi ancak 'ibâre veya rivâyete takdîm ve te'hîrden yâhûd tedlîs, yani keyfiyet-i mezkûreyi 'ibâre ve rivâyette tezyîd ve tenkisten 'ibârettir.

Bâb⁴⁸-i Sâni

Ahkâm-ı Târîhiyye Beyânında Olup, Dört Rükni Hâvidir.

Rükni-i Evvel: Hüküm Beyânındadır.

Hüküm ma'nâ-yı haberi tashih ve tesbît eder bir kuvvettir ki o kuvvete usûl-i târîh denilir. İmdi bir şeyin sübûtu ya teslim yâhûd bahisle olur. Sübûtun teslim tarikiyle vukû'u ilâhiyâta münhasırdır; çünkü ilâhiyâtın kendi hakikatini bilmek ef'âl-i ilâhiyyeye 'alâ-mâ-hiye-'aleyhi vukûf ister. Ef'âl-i ilâhiyyeye bu sûretle vukûf sâhibi bulunduğumuz vesâ'it-i havâss-ı hamse-i zâhiremizden başka âlet-i vukûfa mevkûfdur. Zira ziyâ-yı kuvve-i bâsıramız vesâtetıyla derk eder etmez kendisinde zulmeti izâle eder [28/29] bir hâssa olduğunu tefekküre aslâ ihtiyâc mesetmeksizin birdenbire biliriz. Lâkin altıncı bir hissimiz yoktur ki onunla ziyânın terkibât-ı kimyeviyyesini bi-lâ-tefekkür derhal anlayabilelim. Ve bir yedinci hissimiz yoktur ki terkibât-ı mezkûrenin suvar-ı tekevviyyesini hemân fehm edelim. Bu takdîrce âsâr u ef'âl-i ilâhiyyeyi hakikati vechile bilmek kudret-i 'akliyye dâ'iresinden pek ba'iddir. Öyle ise ilâhiyâtın vücûb-ı teslimi bi'l-bedâhe sâbittir.

Bakalım bahse: Bahs, ancak beşeriyâta cereyân eder. Bahs kapısı ya şekk yâhûd inkâr miftâhıyla açılır. Şekk üzerine açılan bahs, izâle-i şekk maksadına mebnidir. İzâle-i şekk ise sıdk-ı nakli ve nakl-i haberi zâhiri üzere ya tercih ile hâsıldır ki o halde tercih-i mezkûra ittibâ' veya âhar bir haberi îrâd u ityân ile vukû'bulur ki îrâd-ı merkûma temsil denilir. Ve inkârdan neşet eyleyen bahisten dahi maksad haber-i münkeri isbâtıdır. İsbât ya kat'î yâhûd zannidir; çünkü haberler nevâmîs-i tabi'ata ve mukteziyât-ı âdete ya tevâfuk veya muhâlefet eder. Muvâfakatı sûretinde ki haberin cihet-i sübûtiyyesinden yani sıhâten ve fesâden tarîk-i vusûlünden bahs ve o zaman haberin sıdkı veya kizbî üzerine hükmolunur ise o hüküm zannidir. Eğer hükm-i mezkûr hakkında icmâ'-ı mü'errihîn mün'akid ise kat'iyet ifâde eyley. Haber-i vâridin muhâlefeti ya celî yâhûd hafî olur. Şu her iki şıkta haberin imkân ve istihâleten cihet-i vukû'iyesinden bahsedilirse, haber üzerine olan hüküm kat'idir. Meğer ki vukû'unda iştibâh oluna. Ehbâs-ı mezkûrenin her biri tertib-i akîseye vâbeste olup ancak tertib-i mezkûrdan kıyâs-ı celî müstesnâdır. Şu kadar ki îrâdât ve 'ukûlün red ve kabûl mes'elelerindeki derecât-ı mütefâvitesi çok kere kıyâs-ı [29/30] celîde dahi izâh ve beyânı muktezi olur. İşbu husûsa binâen haberin ma'kul olmasıyla beraber karîne-i eseriyyeye 'adem-i iktirânı hâlinde zandan başka şeyi müfîd olmaz. Hatta bazı mü'errihler delîl-i ri'yâzî yani münâza'a ve mücâdele vukû'una meydân vermeyecek sened-i kavî ve vâzih ile müberhen olmadıkça ihtimâlâtan kurtulamaz demişlerdir. Zikri geçtiği vechile ma'ânî-yi müsbete-i haberiyye ya ahvâl-i bilâd veya ef'âl-i 'ibâda ta'alluk eder. Ve ma'ânî-yi mezkûre âtiyen beyân kılınacağı üzere ya memdûh veyâhûd mezmûm olur.

4 □ "Bâb" yerine yanlışlıkla "Fasl" yazılmıştır.

Rükn-i Sâni: Hâkim Beyânındadır.

Hâkim, haberi müfîd ve musahhah olan usûlidir ve usûlî, fikr-i sahîh ve ‘ilm-i recih ashâbından ise ifâde ve tashîh-i habere muktedir olur. Usûlinin tashîhine vüsûk ve i’timâd fenn-i târihce melekesi olmağla tevakkuf eder ve meleke-i târihiye mü’errihin ağrâz u makâsıdını bilmek ve şevâhid-i ahbâra masâdir u mevâridiyle muttali’ olmaktır. Ma’a-zâ musahhah, ğaraz ve meylden hâli ve sâdik-ı kavîm olarak ahvâl-i ‘umrân-ı beşeriye lâykıyla vâkîf olmalı. Usûl-i târih ahvâl-i târihiyyeyi ve ahbâr üzerine vâki’ olacak ahkâmın vücûhlarını ve îzâh-ı keyfiyet-i tevrihi ta’limle beraber esbâb u turuk-ı kizb u tahrîfi söyler.⁵ [30/31]

Rükn-i Sâlis: Mahkûm bih Beyânındadır.

Mahkûm bih, beyân-ı ma’nâ-yı haberi isbât eder bir kuvvet olup bundan ‘inde’l-ıtlâk hükm anlaşılr ve şartı dahi tahakkuk-ı sübûttur. Sübût ya temsîl ya ittibâ’ ya kıyâs yâhûd icmâ’ ile olur.

Temsîl bir haberi isbât için haber-i âharı ityândan ‘ibârettir. Şu kadar var ki haber-i sâni haber-i evvelden vasîf cihetiyle kavî bulunmalı ve ‘alâ vechi’l-hükm îrâd kılındığını tenbih etmelidir.

İttibâ’, haberi zâhir olduğı üzere nakildir; ancak haber-i menkûl gayr-ı müstahîl olmalı ve kezâ ‘alâ vechi’l-hükm nakl edildiğine tenbih eylemelidir.

Kıyâs, mesmû’u müşâhid üzerine ‘arz ve takdirdir. Eğer mesmû’ müşâhid kabîlinden ise, ta’bîr-i âhar ile kıyâs, asl-ı hükmün fer’e ta’diyesidir ve kıyâstan maksad ma’nâ-yı haberi mislinin sübûtundan nâşi isbât ve tebyîndir. Bu takdîrde kuvvette bi-hasebi’t-tavr ittifâkları mülâhaza olunarak efâl u ahvâl-i mâziyye, a’mâl u keyfiyât-ı hâliyyeye kıyâs olunabilir. Ve haber-i ma’rûz, haber-i ma’rûz ‘aleyhe tevâfuk eder ise müsbet ve muhâlif bulunursa menfî olur. Ânifen beyân kılınan kıyâs-ı haber mes’elesî, ma’rûz ‘aleyhin yani müşebbeh bihin mümkinâtta bulunmasına zan tarîkiyle hükm edilerek ele alınmaz.

Hafî olmaya ki kıyâsın şartı var, imkânı var, neticesi var. Şartların evvelkisi mukîs ‘aleyhin hükmü kendisine muhtas olmayarak min gayr-ı tağyîr mukîse ta’diye etmektir. Bu sûrette mu’cizât kıyâs olunamaz; çünkü enbiyâ-ı ‘izâm salavâtullah ‘aleyhim hazerâtına hâstir. İkincisi nass ile merdûd olmaktır; bu hâlde nassın merdûdu kıyâs altına [31/32] alınmaz. Üçüncüsü mukîs ‘aleyhe hükmü gayr-ı mütehavvîl olmaktır. Binâberîn kuvvet-i selef kuvvet-i halefle kıyâs kabûl etmez; zira tebeddül-i ahvâl ve tahavvül-i etvâr meydândadır. Dördüncüsü mukîs

5 Hakikatte hâkim, usûl-i târih olmağla ta’allüm ve tederrüsü muktezîdir. Mütেকaddiminin ‘ilm-i mantıktan gösterdikleri istiğnâları fenn-i mezkûrun derece-i vücûbda olan lüzûmunu men’ edemediğı misillü usûl-i mezkûrenin dahi şimdîye kadar lisânımızda cem’ ve telfik olunamaması iktizâ-yı nefsi’l-emrisine dokunamaz. (Li’l-mü’ellif).

'aleyh ile mukîs beynindeki 'illet müşterek olmaktır. Bundan dolayı sihir, şa'beze üzerine kıyâs olunamaz; çünkü sihirbâzların da'vâ-yı bâtulalarına göre sihir kuvve-i rûhâniyye ve şa'beze san'at-ı mahsûsa mahsûlâtındandır; yani her biri 'illette müşterek olmayıp mufârıktır. Eğer sihir, şa'beze kabilinden 'addolunur ise kıyâs olunabilir. Ve beşincisi hükümde mâni' olmamaktır. Buna mebnî müstahîl mu'tâda kıyâs kılınmaz.

Erkân-ı kıyâs dahi dörttür: Müşebbeh, müşebbeh bih, vech-i şibh ve neticedir. Müşebbeh bih ki müşâheddir, asl ve müşebbeh ki mesmû'dur, fer' ve vech-i şibh ki müşebbeh bih ile müşebbeh onda müşterektirler; câmi' tesmiye olunurlar. Netîce ise müşebbeh bih ile müşebbeh arasında mutâbakat-ı tâmmeyi ifâde eden hükümdür. Kaldı ki bu mecellede maksadımız, müşebbehi müşebbeh bih üzerine 'arz ederek isbât olduğu gibi müşebbeh bihin ta'addüdü ve müşebbehin bir olması da câ'izdir. Bunun için şey-i vâhidi eşyâ-yı müte'addideye kıyâs edebiliriz.

Ve bir de menât-ı hük-m-i ahvâl-i 'umrân-ı beşerînin tabî'aten ve 'âdeten istihâle ve imkânı cihetlerinden 'ibâret olmasıyla ahvâl-i 'umrân-ı beşerî lâyıkıyla bilinemez ise mesâ'il-i târîhiyye ve kavâ'id-i usûl hükümünü icrâ edemez ve imkân ve istihâle husûslarına vukûf, ahvâl-i 'umrân-ı beşerîyi 'irfâna ve ahvâl-i 'umrân-ı beşerîyi 'irfân, umûr-ı arzîyye ve havâyc-i insâniyyeden uzun uzun bahse mevkûftur. Bahs-i mezkûrun bu mecelleye derci iki fennin birbiriyle karıştırılmasını mücib olacağından münâsib görülmedi.

Hafî olmaya ki 'ilel-i târîhiyye ya cedeliyyedir ve onunla [32/33] hudûs-ı havâdis ta'lîl olunur, bir emgenin nekbetini intâc eden 'illet-i istibdâd gibi; yâhûd usûliyyedir ki onunla da sebeb-i sübût-ı vakâyi' ta'lîl kılınır. Ve usûliyye iki kısma münkasım olur: Birincisi nakliyye ve ikincisi 'örfiyyedir. Nakliyye, nakl ve rivâyetle sübût bulur. 'Abdülmelik bin Mervân'ın Rum'dan aldığı cevâb-ı hitâb üzerine Millet-i İslâmiyye'yi tahrîk edecek bazı şeylerin sikke-i Rûmiyye'ye yazılacağı 'illetine mebnî nukûd-ı ecnebiyyeyi tedâvülden men' ettiği ve bir de târîh, lügat-ı 'Arabiyye'de muhdes bir lafız olup, "mâh-rûz"dan mu'arrebdir. Çünkü İbn Selmân Meymûn bin Mihrân radiyallah 'anhu hazretlerinden rivâyet ederler ki Hazret-i 'Ömer bin Hattâb radiyallah ta'âlâ 'anhu Efendimiz'in zamân-ı hilâfetlerinde resîde-i dest-i sa'âdet-peyvestleri bulunan bir mektûbda Şa'bân lafzı muharrer olmasıyla müşârun ileyh hazretleri Şa'bân'dan maksad işbu Şa'bân mı, yoksa geleceği midir diyerek iştibâh ve Ashâb-ı Kirâm rıdvânullah ta'âlâ 'aleyhim ecma'in hazerâtını celb ve da'vet buyurdıklarından sonra emvâl tekessür etmekte ve emvâl-i mezkûre gayr-ı muvakkat olarak taksîm ve tevzî' edilmekte bulunduğundan bunu zâbit bir kâ'ide te'sisine nasıl muvaffak olabiliriz dediler. Ashâb-ı müşârun ileyhim kâ'ide-i mübhareseyi rûsûm-ı Fûrs'tan anlamak lâzım gelir cevâbını verdiler. Hazret-i 'Ömer radiyallah 'anhu el-Hürmüzân radiyallah 'anhu celb ve husûs-ı mezkûru kendisinden lede's-su'âl, onlar dahi cevâblarında, bizce bir hesâb ve kâ'ide

vardır ki ona “Mâh-rûz” denilir; ma'nâsı şühûr ve eyyâmın hesabı demektir, dedi. Bunun üzerine mâh-rûz târih lafzı ile ta'rib olunarak isti'mâle başlandı. Ba'dehu Devlet-i İslâmiyye'nin zuhûruna mebde' olacak bir vakit arandı ve Mekke'den Medîne'ye olan hicret-i seniyyenin mebde' ittihazına bi'l-ittifâk karar verilerek Târih-i [33/34] Devlet-i İslâmiyye nâmını aldığı hikâyeleri usûliyye-i nakliyyeye emsile-i vâzıhadandır.

‘Örfiyye dahi ‘örfle sâbit ve kâ'im ve tabî'iyye ve 'âdiyye kısımlarına münkasimidir. ‘Örfiyye-i tabî'iyyeye misâl şunlardır: İctimâ', insanlara zarûridir. İctimâ' için lügât ve me'kel ve meşreb lâzımdır. İnsan hubb-ı zât üzere meftûrdur. Hubb-ı zâtın iktizâsı tasdikdir. 'Asabiyet bedâvetin tabâyi'ındendir. Ve ümem-i vahşiyiye gasb ve tagallûbe ziyâde meyyâldir. Hadâratın vâcibâtından biri de re'y ile olsun te'âvün ve tenâsurdur. Tena'um tabâyi'inden cüz'dür. Ümem-i mütemedine ise tefennüne akderdir. İctimâ'-ı beşerî şerâyi' ve devletle müstakim olur. Felâhat, ticâret ve san'at gibi tabî'i ve kehânet ve tencim gibi gayr-ı tabî'i vesâ'it ile tahsil-i ma'âş emrinde insanlara sa'y elzem ve ehemmdir. Emr bi'l-ma'rûf nehy 'anı'l-münker şerâyi'in vâcibâtındandır.

‘Örfiyye-i 'âdiyyeye dahi misâl bunlardır: Kasâvet bedâvetin ve leyyin hadâratın 'âdâtındandır. Havâycin başlıcası melbes ve me'vâdır. Bir 'ilm-i mahsûs ittihaz kılınmak ve sikke ve sâ'ire gibi 'alâmât vaz' olunmak 'âdât-ı düveliyyedir. Kıyâfet ve şî'ârda devlete tatbik ve taklid etmek 'âdât-ı ra'iyettendir. İnsanın me'lûf olduğu şeye esîr bulunması 'âdet kabilindendir ve kıss 'alâ hâzâ.

Bakalım 'ilel-i kıyâsiyyeye: 'İlel-i mezkûre kavâ'id i'tibâriyla tabî'at-ı müessiredir, 'âdet-i muhkemedir ve zavâbit i'tibâriyla ef'âl makâsıdıyla ve havâdis şevâhidiyle kâ'imdir. Ahvâl tahavvül eder. Etvâr tebeddül eder. Medârlarında dâ'irdir.

Merci'-i kıyâs dahi kazâyâ-yı âtiyyeden 'ibârettir. İmkân bir şeyde sâdık olmaz ise mümâsili bulunan diğeri şeyde de sübût-yâb olamaz. Bu ecilendir ki bir şeyin imkânı hâzırda [34/35] sübût bulmaz ise gâ'ibte dahi sâbit olmaz. İstihâle 'aksine mülâbestir. İmkânın en sâdıkı 'iyânen ve sonra 'irfânen sâbit olandır. Eşedd-i istihâle ise 'irfânen ba'dehu 'iyânen sübût bulandır. İmkân fesâdıyla bir cihetle nakz olunabilir; lâkin istihâle tashih ile izâle ve ref kılınamaz ve yalnız imkân haberi isbâta kâfi değildir. Fakat istihâle haberi nefyde kifâyet eder. Bu sebeptendir ki haberin imkânı sâbit olduğu vakitte turuk-ı vürûduna nazar olunarak mucibiyle hüküm olunur. Ancak haberin istihâlesi tahakkuk etse turuk-ı vürûduna nazar iktizâ etmeyip derhal nefy edilir.

İmdi kıyâsa i'tirâz yolları ber-vech-i âti zikr olunur. Asl müstahildir, fer' aslına mugâyirdir. Fer'de cereyân eden 'illet asılda gayr-ı câridir ve ber-'aks asılda cereyân eden 'illet fer'e sârî değildir. Netice ile asl beyinde telâzüm yoktur. İ'tirâzât-ı

meşrûhanın def'i aslın 'adem-i istihâlesini ve fer'in asla mugâyir bulunmadığını ve 'illetin asl ile fer'de müşterek idüğünü ve netice ile asl arasındaki telâzüm ve cinsiyeti isbâtla olur.

Gelelim icmâ'a: İcmâ', bir zamanda bir şey üzerine mü'errihlerin ittifâklarındır ve bu ittifâktan maksad ma'ânî-yi haberiyyenin ittihâd-ı mü'errihin ile sübût bulmasıdır. İcmâ'nın şartları, mecma' 'aleyhin ma'kûl ve ehl-i icmâ'nın 'âdil olmalarıdır. Rûkn dahi ittifâktır. İcmâ', haber misillü rivâyete muttasıl olmasıyla in'ikâd-ı icmâ' mü'errihlerin akvâline vukûfla bilinir. Zât-ı icmâ' gayr-ı ma'kûldür ve ve ehl-i icmâ' 'âdil değildir denilerek icmâ' dahi kıyâs misillü i'tirâza uğrar. O halde icmâ'nın ma'kûliyeti ve ehl-i icmâ'nın 'adâleti isbâtla i'tirâz red edilir. Eğer i'tirâz dâ'im ve delîlden delîle intikâl [35/36] mümkün olur ise intikâl lâzımdır. Yok eğer müstedil, mu'terizin ta'arruzunu def'den 'aciz kalıp da intikâl-i delil nihâyet bulur ise fahm ve mes'ele 'aksine mülâbes olduğu sûrette ilzâm tesmiye kılınır. Ahkâm-ı meşrûha beyninde bazen ta'âruz vâki' olur ve o vakit akvâyı tercih icâb eder. Ve şu tercih, haberin cinsiyeti ve delîlin da'vâya muvâfakatı haysiyetiyle hâsıl olur. Cins-i haber tab'i'aten ya mümkün veya müstahîl olur ve mutlaka mümkün tercih kılınır ve ahbâr-ı mümkün aralarında cinsiyet-i haber ve muvâfakat-ı delilce ta'âdül ve tesâvî bulunur ise birini ihtiyâr, 'avârzını mülâhazaya tevakkuf eyler. Kaldı ki muvâfakat-ı delil ma'lûmdur ki bir haber diğere ya muvâfiktir yâhûd değildir. Muvâfik ise temsil ile sübût kâfidir. Muvâfik değil ise bu 'adem-i muvâfakat ya müttefik 'aleyhtir ya değildir. Evvel icmâ'la sâbit olur ve sâni dahi ya müreccahu's-sıdktır ya değildir; müreccahu's-sıdk ittibâ' ile sâdik olur, müreccahu's-sıdk olmayanda kıyâs cereyân eder. Kıyâsın cereyânı hâlinde haberin hükme muvâfakatında im'ân-ı nazar olunarak bi-hasebî'l-muvâfakat haberler tercih olunur ve şu muvâfakatla beraber hüküm sâdik olduğu zaman bile zâhire çıkarılması tedkik-i nazara mevkûftur.

Ve çok kere kazâyâ-yı mu'ayyene ile umûr-ı hâssaya hüküm edilir ise de bu hükümlerde nefsü'l-emre isâbetten ziyâde hata bulunur. Elkâbiyla ricâl üzerlerine olunan hükümler, işte bu kabildendir; çünkü insan bazen nakiz ve zıddıyla tesmiye kılınmasından ve iki şahsa bir lakabın nisbet olunmasından bu yoldaki hükümler her ne kadar bir şahıs hakkında musib olsa bile diğelerinde hatadan sâlim [36/37] olmaz. Zü'l-karneyn'in İskender-i Rûmî'nin gayrı olması hususunda mü'errihlerin tahkikâtı bunun üzerine mahmûldür. Zü'l-karneyn, evlâd-ı Arab'dan olan Sa'âb-ı Himyeri'ye denildiği gibi Makedonya hükümdarı Filip'in oğlu olup Hazret-i İ'sâ 'aleyhi's-selâmdan üç yüz elli altı sene evvel tevellüd eden İskender'e dahi itlâk olunur ki Hakîm Aristetâlîs kendisine hoca ta'yîn olunmuştur. Yunan mü'errihleri İskender'in tâcında boynuz misillü iki diş resm u sûreti bulunduğunu görerek İskender'i zü'l-karneyn ile telkib ettiler. Vâki'a sikkesinde tâc resmi üzerinde iki tane boynuz sûreti vardır. İşte bu münâsebetle yani zü'l-karneyn lâkabının hem Sa'âb-ı Himyeri'ye ve hem de İskender-i Rûmî'ye nisbet ve izâfetiyle Zü'l-

karneyn'den murâd kangısıdır teşkiki vücûda geldi; fakat bu mes'eleye nokta-i tedkikten bakılır ise, sûre-i müşârun ileyde zıkr buyurulan Zü'l-karneyn'in Sa'ab-ı Himyerî olması pek ba'îdîr; zira târihce icrâ edilen tedkikât gösteriyor ki Sa'ab-ı Himyerî Cezîretü'l-'Arab hudûdunu tecâvüz edemedi. Zü'l-karneyn, İskender-i Rûmî'dir denilse, bu da'vâyı sûre-i müşârun ileyhâda Zü'l-karneyn hakkında şeref-nüzûl eden âyât-ı mukaddese ma'ânî-yi münîfesine tatbîk mümkinsüzdür; çünkü "Kulna yâ Ze'l-karneyni imma en tu'azzibe ve imma en tettehize fihim hüsnâ"⁶ ilâ-âhirihi âyet-i celîlesi mısdâk-ı 'âlisince Zü'l-Karneyn İslâm'a duhûl eylemeyen ol kavmi katl u i'dâm etmek ve duhûl edenler haklarında emr-i hüsn ittihâz eylemek şıklarıyla muhayyer buyurulup, bu cihetle tebliğ-i ahkâm-i şer'iyyeye me'mûr oldu. İskender-i Rûmî'nin ise muvahhidinden olmadığı rivâyât-ı [37/38] meşhûresinden kat'-ı nazar böyle tebliğ-i ahkâma me'mûr olmadığından âyet-i müşârun ileyhâda beyân buyurulan Zü'l-Karneyn, İskender-i Rûmî değildir. Binâberin Zü'l-karneyn'in ahvâl-i târihiyyesi meçhûl başka bir zât olması lâzım gelir.

Mukâbele ve muhâbede esbâb-ı zâhireye nazaran nusret ve gâlibiyetlere edilen hükümler de bir düziye sıdka mukterin olamaz. Zira harb bir türlü hud'adır ve zamanımızda hud'a-i harbiyye sanâyi'den doğar. Bu sebeble esbâb-ı manzûre ile nusrete hükm, bazen nefsü'l-emre isâbet ve bazen de hataya mukârenet eder.

Eserden mü'essir üzerine istidlâl dahi cemî' vakitte hatadan selâmet bulmaz. Akdemînin mevâtın-peyrâ-yı ârâm oldukları ebniye-i 'atıkanın cesâmet ve nefâsetlerinden hüsn-i san'at ve 'azm-i kudret ashâbından bulunmalarına edilen hükümler, ahyânen 'aks-i nisbetten nâşî musîb olamaz ve her ne kadar cem'iyet-i beşeriyye havâyc-i asliyyeye ve istihsâl-i havâyc-i asliyye mükâleme ve muhâvereye ve mükâleme ve muhâvere 'umûm için lügât-ı mahsûsaya muhtâc olup, binâen-'alâ-zâlik ümem-i fâniyye ahvâline lügât-i melfûzalarıyla bi'l-vukûf selben ve icâben hükm kılınabilir ise de ümem ve milel birbirlerinin lügâtini sanâyi' ve bedâyi'de isti'mâl edegeldiklerinden bu mebhasdaki hükümler de iştibâhtan kurtulamaz. Bazı âsâr-ı sâbite-i kadîmenin cesâmât-ı fevka'l-'âdelerine mebnî akdemînin cismen pek büyük adamlar olduklarına hükm etmek ise delâ'ilden bir delîle istinâd edemez. Eski zamandaki tabâyi'-i beşeriyye şimdi za'af bulmağla eski adamlar şimdiki gibi olmayıp gâyet büyük idiler da'vâsında bulunanlar dahi iddi'alarını müsbet berâhîn-i mukni'a ityânına muktedir olamazlar. [38/39].

Rükn-i Râbi': Mahkûm 'Aleyh Beyânındadır.

Mahkûm 'aleyh, haber ma'nâsıdır, yani vâf-ı haberdîr ve şartı dahi tahakkuk-ı zuhûrdur. Haber ma'nâsı, şahs-ı ma'lûmdan sudûr ile tavsîf kılınırsa, şahsî ve böyle olmaz ise gayr-ı şahsîdir. Ve nefs-i tabî'at ve 'âdetten hâsıl olur ise

6 "Ey Zü'l-Karneyn! Dilersen onları cezalandırırısın, dilersen onlara iyilik edersin, dedik"; [Kur'an-ı Kerim, 18/86].

lüzûmî ve böyle olmaz ise 'arazîdir. Zikri mürûr eden tavsîf ya müstahsen olur ki zevk ve re'y onun ma'nâsını bazen kabûl ile beraber takdîr veya takbîh ederve müstahsen bazen hem zevke hem de re'ye muvâfık olur ve bazen de zevke tevâfuk ettiği hâlde re'y onu kabûl ve ber-'aks re'ye muvâfık iken zevk onu red eyler. Müstakbeh ya zevk ve re'yin ma'an makdûhu olur ki en kubh vasîf budur yâhûd yalnız zevk veya yalnız re'y onu rafz eder; lâkin çok kere zevkin gayr-ı makbûlü bulunanları re'y dahi kabûl etmez. Hüsn ü kabîh, ülfet ve i'tilâfın ihtilâfıyla muhtelif bulunmalarıyla bir kavim 'indinde makbûl ve müstahsen olan şey kavm-i âhar 'indinde müstakbeh olur. Bu da bir kavmin me'lûfu bulunan şeyin, kavm-i âhara nisbetle gayr-ı me'lûf ve gayr-ı muvâfık idüğünden neşet eyler. Hatta bazı üdebâ, Frenkler'in zevkine dar ve kısa elbise muvâfık gelir; zira sür'at-i harekete mübtelâdırlar ve vâsî' ve tavîl libâs Etrâk'e münâsibtir; çünkü Etrâk, rezânetle muttasıftır demiştir. Fakat i'tibâr bir şeyin nefsü'l-emrîsine muhtas olduğundan hüsn-i sahîhi ve kubh-ı hakîkîyi zevk-i selîm ve re'y-i kavîm fark ve temyîz eder.

Haberde naklen tahrîf vukû' bulduğu gibi vaz'an dahi kizb vâkî' olur. Ve keşfi mâ-sebak misillü turuk u esbâb haberi mülâhazaya menûttur. [39/40] Ma'lûm olsun ki esbâb-ı kizb müte'addid ise de merci'i hevâdır. Bu sûrette esbâb-ı mezkûre 'an-cehlin sudûr etmez; zira insan bilmeyerek kizbi tasnî' edemez, kasd u ta'ammüd muktezî ve lâ-büddür. Hevâ garazsız olamaz ve garaz cehl gibi nefsî ve gayr-ı nefsî kısımlarına münkasimdir. Garaz-ı nefsî kâzibin zâtına 'â'id olacak zannıyla bir menfa'at ve maslahat tevehhümünden hâsıl olur ve şeref ve fahr gibi ya hâlî ve kesb ve ribh misillü yâhûd mâlîdir ve bunların her biri tahsîl-i hayr ve def'-i mazarrat ve şer maksadları üzerine mü'esestir ve şu her iki sûret yani şeref ve fahr ve kesb ve ribh şıkları celb-i menâfî' ve def'-i mazârla beraber diğerinin işine îrâs-ı hüsrânı dahi bazen müstelzim olur. Kizb-i gayr-ı nefside kişinin ve-lev fikren ta'alluku bulunan menfa'at, gayr-ı tevehhüm ve tasavvurdur. Burası dahi hafî olmaya ki mezkûr ta'allukun gerek 'alâka-i nesebiyye ve mezhebiyyeden ve gerek ümîd ve recâdan ilerlemesinde fark yoktur ve kizb, zâhir ve hafî kısımlarına kezâ taksîm olunarak ya evsâf ya ensâb ya ahbâr veya esbâbda vukû' bulur. Siçilmâsi Sahrâs'nda kâ'in olup Mûsâ bin Nusayr'ın Mağrib Gazvesi'nde manzûru bulunduğu rivâyet kılınan medîne-i nuhâs hikâyesi nuhâs vasfındaki kizbi irâe eder emsiledendir. Ensâb, ahbâr ve esbâbta ceryân eden kizbler bu kabîlden olmağla misâl ityânına hâcet görülemedi; ve'l-hâsıl turuk u esbâb mâ-sebak misillü bilinmedikçe kizb-i haber fark ve temyîz olunamaz. [40/41]

Hâtime: Turuk-ı Tahbîr Beyânındadır.

Tahbîr, hâdiseyi vech-i müfid üzere zikr etmektir. Hâdiseyi bu vecihle tezkîr hüsn-i terkîb ve tertîbe menûttur. Terkîb ya vâsf-ı bilâda ya ahbâr-ı 'ibâda müte'alliktir, 'alâ küla eş-şıkkeyn. Terkîbte üslûb-ı mergûba ri'âyet edilir ise o terkîb-i hüsnüdür. Ma'lûmdur ki asır teceddüd ettikçe ihtiyâcât-ı medeniyye tekessür ve ihtiyâcât mezkûr tekessüre başladıkça ahvâl-i insâniyye tebeddül eyler ve şu tekessür ve şu tebeddül vukû'buldukça etvâr-ı 'âlem tahavvül eder. İhtiyâcât tekessür, ahvâl tebeddül, etvâr tahavvül eyledikçe lügât artar; lügât artıkça şive-i ifâde başka renk alır. Binâ'en-'aleyh emr-i te'lifte mütekaddimînin meslek-i ifâdelerine tab'iyet câ'iz olmadığı gibi her asrın ruhuna mütâba'at lâzımdır ki terkîbte üslûb-ı hüsn bulunsun. Te'liften ya lafızda fesâhat yâhûd ma'nâda berâ'at aramak ümmetin ol-sûretlerdeki meyl u hevesinden nâşîdir; fakat lafızda fesâhat kâsd olduğu vakit hâdisenin zikri zâtî olmayıp 'arazîdir; çünkü havâdisi beyân li-zâtihâ maksûd değildir. Bu sûrette havâdis vaz' cihetiyle kizbden ve nakl sebebiyle tahrîften tathîr edilemez. Ma'nâda berâ'at irâde kılındığı zaman havâdisi tizkâr zâten maksûddur; bu takdîrce havâdisin kizb ve tahrîften tecridine itina kılınır. Binâ'en-'alâ-zâlik 'ulemâ lafzında fesâhat aramaz, ma'nâda berâ'at ister. Evlâ olan da budur. Ma'-hazâ istikâmete mürâ'ât kat'iyen lâzımdır. İstikâmete mürâ'ât garaz u meylden [41/42] tecerrüde ve garaz u meylden tecerrüd saf ve meddâh olmamağa ve saf ve meddâh olmamak hakâyık-ı eşyaya vâkıf bulunmağa mütevakıftır. Tertib dahi ya coğrafya yâhûd tarihte olur ve tertib-i coğrafi ekseriya ekâlîm hasebiyle ve aktâr u emsâr isimleri itibariyledir, yani aktâr u emsârın isimlerini terkîb eden harflerden ibtidâki harf elif ise evvelen ve bâ ise sâniyen ve tâ ise sâlisen ve ilâ-âhirihi vaz' ve bu vecihle tertib edilir. Kaldı ki itibar-ı ekâlîm muhtelifdir. Kudemâ küre-i Arz'ı kutren yedi iklime ve müte'ahhirûn bi-hasebi'l-vaz' beş kıtaya taksîm etmişlerdir.

Gelelim, tertib-i târihiye: Tertib-i mezkûr dördttür; zira ahbâr ya sinînin muktezâsı üzere zikr ve o zaman bi-hasebi'l-a'sâr fasl u tefrîk olunur ya bi-hasebi'l-vakâyi' beyân ve ol-vakit vakâyi' havâdisin muktezâsı vechile taksîm edilir veya bi-muktezâyı'd-düvel ifâde ve o sûrette bi-hasebi't-temellük tertib edilir. En sonra ma'lûm ola ki ekser mü'errihîn a'sârı mütekaddim ve mutavassıt ve müte'ahhir kısımlarına taksîm ettiler. Frenkler hilkat-i Âdem 'aleyhi's-selâmdan Roma'nın meşhur hükümdarı Birinci Theodosius nâm kayser-i ekber asrına gelince geçen zamanı yani karn-ı râbî-i milâdî evâhirini mütekaddim ve asr-ı mezkûrdan Amerika'nın keşfine yani on beşinci karn-ı milâdiye kadar mürur eden vakti mutavassıt ve bu vakitten asrımıza varınca güzêrân eden ezmineyi müte'ahhir 'addettiler ve bazı mü'errihler mebde-i hilkatten Hicret'e kadar mümtedd olan zamanda vukû'bulan havâdis mütekaddim ve bunlardan sonrakine müte'ahhir

dediler. İslâm mü'errih ve muhakkikleri [42/43] hilkat-i Âdem 'aleyhi's-selâmdan, zuhur-ı Hazret-i Mûsâ 'aleyhi's-selâma gelince geçen zamanlara Asr-ı Evvel ve asr-ı mezkûrdan Hicret'e kadar mürur eden evkâta Asr-ı Sâni ve mâ-ba'dına Asr-ı Sâlis nâmlarını verirler. Asr-ı Kadim'in pek meşhur vukû'âtı zuhur-ı insan ve Tûfân ve memâlik ve buldân te'sîsi ve Asr-ı Sâni havâdisinin eşheri zuhur-ı İslâm ve hurûc-ı Tatar ve keşf-i Amerika'dır.

Temme